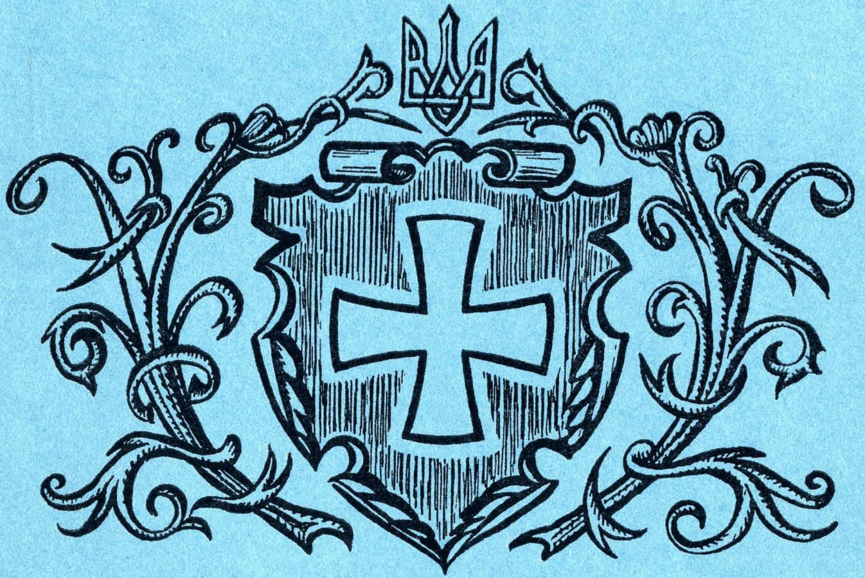

ПРОФ. С. КИЛИМНИК

УКРАЇНСЬКИЙ РІК У НАРОДНІХ ЗВИЧАЯХ В ІСТОРИЧНОМУ ОСВІТЛЕННІ

ТОМ IV.

ЛІТНІЙ ЦИКЛЬ

УКРАЇНСЬКОМУ НАРОДУ-СТРАДНИКУ,
В НЕВОЛІ Й РОЗСІЯННІ СУЩОМУ,
В 40-ЛІТТЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТИ

— ПРИСВЯЧУЮ.

АВТОР.

VOLYNIANA

IV

Proceedings of the Ukrainian Research Institute of Volyn'
Editor-in-Chief Dr. J. Mulyk-Lucyk
Associate Editor — N. L. Kohuska
No. 4

PROF. S. KYLYMNYK

CALENDAR YEAR
in Ukrainian Folklore

VOLUME IV.

Winnipeg 1957

The publication of this book was made possible by the generous donation of Mikhailo Kozak of Toronto.

ПРАЦІ ІНСТИТУТУ ДОСЛІДІВ ВОЛИНІ
Проф. д-р Ю- Мулик-Луцик — науковий редактор
Наталка Л. Когуська — редактор
Ч. 4

ПРОФ. СТЕПАН КИЛИМНИК

УКРАЇНСЬКИЙ РІК
У НАРОДНІХ ЗВИЧАЯХ
в історичному освітленні

ТОМ ЧЕТВЕРТИЙ
(Літній цикль)

Вінніпеґ 1957

Видано коштом мецената української науки та мистецтва
Михайла Козака — Торонто.

Жнива в Україні

ПЕРЕДМОВА

(На 30-ті роковини з дня смерти Ю. Брандеса, 1927—1957)

Про мету етнографії, як галузі науки, ширше тут говорити не приходиться. Все ж таки треба мати на увазі, що мета початків етнографії була інша, ніж пізніший її розвиток. Початки етнографії мали чуттєвий характер, романтичний. Любителі містерії народніх обрядів, звичаїв, словесности тощо, любителі збірного витвору народньої душі, в яких живе гомін сивої давнини, займалися записуванням етнографічного матеріялу з уст народу скоріш з мотивів політично-ідеологічних та мистецьких, ніж з наукових.

Наприклад, Йоган Ґотфрід фон Гердер (1744—1803), як говорить Кон, "прищепив слов'янам свідомість єдности основаній на спільності високої моралі і славного призначення. Він проголосив слов'ян майбутніми провідниками Европи... Він захоплювався і збирав їхній фолкльор та народні пісні..."(H. Kohn, Pan-Slavism: Its History and Ideology, (Univ. of Notre Dame Press, 1953), p. 2).

Однак згодом на зміну цій політично-ідеологічній романтиці, що спонукувала захоплюватись етнографією, прийшла наукова мета: за допомогою етнографічного матеріялу пізнати істоту народу як суцільної спільности. І так на переломі XIX і XX століть Вундт говорить про "три самостійні проблеми, які, поскільки вони будуть трактуватися чисто психологічно, в жодній іншій науці не знаходять собі місця, як ці, що виявляють всю свою істоту тільки на основі психологічного досліду. Вони полягають у психологічних проблемах мови, мітів і звичаїв (W. Wundt, Völkerpsychologie. I Bd.: Die Sprache, I Tl. Leipzig, 1904 S. 30). Так ось Вундт визначив етнографії наукову мету, — він вказав, що на етнографічному матеріялі можна й треба досліджувати етнопсихоло-

гію, цебто спільнотну душу й духа народу. Однак Вундт обмежує можливості цього пізнання тільки передісторичними часами народу, цебто вважає, що на матеріялі етнографії можна пізнати цю психологію народу, що була в давніх примітивних, а не в новіших часах.

Однак наука на такій ролі етнографії не зупинилася. Вона скорими кроками прийшла до висновку, що на етнографічному матеріялі можна досліджувати і цю істоту народу, що притаманна йому і в новітніх часах, бож кожне навіть найновіше явище в усьому народі є тільки памолоддю, що зійшла із старого кореня.

І так, Фіркандт 1908 р. поставив теорію, що стала тоді в науці ревеляцією; це його теорія "механізму культурного розвитку", що полягає, як каже Фіркандт, в принципі постійности (стабільности), а зміст тієї постійности уявляє собою тяглість (Kontinuität), що формально проявляється браком спонтанности (недостачею зривів) у духовому житті людської спільноти. Зокрема щодо культури й історії ця риса сталости проявляється так, що кожна новина в культурній, політичній, релігійній і ін. ділянках має свою довгу „передісторію". За винятком неістотних явищ моди, всі вирішально-важливі нові надбання народу конче випливають з попередніх надбань, а не постають з нічого. Навіть акультурація (присвоєння з чужих культур) не може відбутися без органічного пов'язання з усім тим, що в народу існує в цій ділянці вже з давніших часів (Alfred Vierkandt, Die Stätigkeit in Kulturwandel. Leipzig, 1908. Вступ).

***

Цей коротенький вступ поданий тут не тільки тому, щоб підкреслити вагу етнографії, а в тому й зокрема праці проф. С. Килимника з ділянки української етнографії. Значення його наукових трудів, та ще й поза межами України, в самозрозуміло непригожих обставинах праці, само собою очевидне. Більше того, з уваги на специфічні обставини на Україні, що вже тривають від 1917 року, з таким урядовим курсом, що спрямований не тільки на ігнорування давніх обрядів і зви-

чаїв, але й на їх знищення, праця проф. С. Килимника має характер невідкладної справи з метою збереження друком усього того, що дасться зберегти для науки, коли взяти до уваги, що труди наших старших етнографів вичерпані, і на їх перевидання покищо годі надіятися.

Щодо цього вступу про значення етнографії, то він поданий як загальна основа мети й методи, що на ній треба розглядати історію розвитку української етнографії, а в ній і працю проф. С. Килимника. Тільки на цьому ширшому порівняному ґрунті її можна безсторонньо оцінювати.

І так, наприклад, проф. С. Килимник поруч народнього матеріялу подає також етнографічний матеріял, що використаний у літературних творах письменниками: Лесею Українкою, Ольгою Кобилянською, Михайлом Коцюбинським т. ін. Очевидно, хто знайомий з історією української етнографії, той не попрікне нашого вченого у сповидному "змішуванні" індивідуальної творчости зо словесністю. Адже відомо, що як каже С. Єфремов, "першими етнографами на Україні були перші ж письменники наші, як Котляревський, Квітка, то-що (С. Єфремов, "Коротка історія українського письменства", 2-ге вид., Берлін 1919, стор. 100). Правда, письменники часто подають етнографічний матеріял у своїй власній творчій інтерпретації, однак на загальній основі народньо-первісного матеріялу, що поданий у праці, проф. С. Килимника, автентичний етнографічний матеріял виділяється сам собою. Одночасно ж тут показана роля етнографічного матеріялу в індивідуальній творчості письменників, як спонука для твореня ідей та матеріял для їх формально-символічного втілення.

Таким способом твори письменників набирають органічного зв'язку з народньою культурою і дякуючи цьому відзначаються характеристичністю, цебто являються репрезентантами значної частини духових притаманностей усього народу.

По-друге, треба мати на увазі, що в розвитковому ланцюзі української етнографії, як наукової дисципліни, праця проф. С. Килимника являється найновішим звеном. Вона має за своїми плечима першого українського ентузіяста

етнографа Зоріяна Доленгу-Ходаковського (1784—1825), — оцього слов'янського й слов'янофільського Гердера в етнографії, — романтика-записувача української словесности, а дальше — його послідовників-записувачів у XIX столітті: М. Цертелева, М. Максимовича т. ін. А з черги, в XIX ст. слідують уже не тільки записувачі, але й учені вияснювачі української народньої творчости: Срезневський, Бодянський, Метлинський, Лукашевич, Костомаров, Куліш, П. Чубинський, В. Антонович, М. Драгоманов, П. Житецький і ін.

Маємо на меті не перелік усіх українських етнографів, а тільки підкреслення цього факту, що й українська етнографія в науці перейшла свій звичайний шлях: від романтичного захоплення народньою творчістю — до наукового описування й вияснювальної аналізи. Коли до цього додамо нові цілі й методи етнографії, поставлені на Заході в початках XX століття, то стане ясно, що з одного боку проф. С. Килимник мав можливість покористовуватися науковим досвідом своїх попередників, але з другого боку в дзеркалі цих попередніх надбань його труд став тим більш обтяжений свідомістю про наукову відповідальність.

Автор поставив собі метою зібрати, систематизувати й описати етнографічний матеріял. Але все ж таки він не ухиляється від коротких спроб наукової аналізи й синтези. Ось ілюстративний приклад: автор каже, що в перших віках по Нар. Хр. хоч окремі роди народу ворогували між собою, то все ж таки між членами ворогуючих родів заключувались подружжя, бо вже тоді, в перших віках по Нар. Хр., предки українців "знали", що змішання крови в роді веде до звиродніння. До слова кажучи, автор, звичайно, під терміном "знали" має на увазі не модерне знання евгеніки, а інтуїтивне відчуття загрози, диктоване інстинктом.

Як у загальній етнології й соціології, так і зокрема в українській, є два напрями: 1. метафізичний, і 2. прагматичний. Перший напрям, маючи ідеалістичну мету, вважає, що всі прадавні обряди й звичаї народу мали виключно духову мету, не матеріяльну. Другий напрям твердить, що джерелом їх були в першу чергу матеріяльно-

практичні життьові причини: самооборона перед незнаними силами природи, господарські потреби і т. д. Обидва ці напрями мають тенденцію до крайностей, заснованій на "бажальному думанні", цебто дослідники обох напрямків бачать у старовині це, що хотіли б бачити в угоду своєму модерному думанню й світоглядові. Звичайно, це найбільша небезпека філософсько-методологічного характеру, яка тільки може науці загрожувати.

Проф. С. Килимник, намагаючись дотриматися лінії наукової об'єктивности, враховує обидва фактори: і метафізичний, і прагматичний. І так, наприклад, хоч у метафізичний напрям у соціології, особливо в сучасній соціології релігії (напр., у працях Ґустава Меншінґа), за причину традиційної ворожнечі родів уважається тільки сам фактор с в я щ е н н о с т и родової крови, отже й т а б у роду, що забороняло приймати членів іншого роду з його ворожими духами, і для цього при друженні між родами треба було проходити спеціяльний обряд очищення тому, хто із свого роду переходив у чужий рід, як зять чи невістка, — то проф. С. Килимник не проходить мовчанкою і повз той факт, що ворожнечі між родами бували й на господарському ґрунті — через спір за межу на полі тощо.

Загалом же, як твердить Вундт, уся сфера життя давніх людей — і духова, і фізична — мала ідеалістичний, одухований характер, була обвіяна м а г і є ю , мала релігійний характер. Отож, прадавні вірування, обряди й звичаї — це головно виразники д у х о в о с т и народу. І тому бл. п. проф. Леонід Білецький говорить: "Все те в світогляді українського народу, що можна означити, як первісне релігійне переживання, є один з найбагатших скарбів народнього творчого думання, є невичерпане джерело, з якого черпаємо всі ті духові проблеми, що підносять духовість української нації... те істотне, що творить українську національну історію, філософію, мистецтво, що спричиняє до пізнаня його національного єства" (Др. Леонід Білецький, "Історія української літератури, т. І: Народня поезія". Авґсбурґ, 1947, стор. 23).

Таке саме ідеалістичне становище, в його деталях, займає і проф. С. Килимник, і говорить, що "провідні думки літнього циклю соняшних свят..." це: "вияв високого культу покійників... питання смерти та життя... бажання заглянути в майбутнє... вияв глибокої філософської думки... в чому полягає суть життя... пізнай себе" і т. д.

Щодо аналізи матеріялу, то автор не надто щедрий на неї не тільки тому, що основною метою є комасація, систематизація й описи матеріялу, але й чинить це з мотивів методологічних. "Науці дуже важко установити ті чи інші передхристиянські звичаї", каже він, "бо з часом ті звичаї, фолкьльор та вірування нашаровувались, змінювались деякі поняття, малозрозумілі та незрозумілі слова замінювались іншими — ось чому етнограф мусить бути чуйний і обережний з своїми персональними думками щодо цього та висновками".

Годі заперечити, що ця метода, основана на принципі розвитковости, являється тією чеснотою автора, що, на жаль, не належить до частих явищ не тільки в істориків, але й у філологів, хоч окремі мовознавці-мислителі ввели в гуманістику принцип розвитковости, від В. Гумбольдта почавши, почерез Ф. де-Соссюра і ін.

Оцінювати труд проф. С. Килимника — це діло критиків. Але, не зважаючи на цього чи того роду евентуальну критику, правдоподібно кожен погодиться з тим, що факт появи такої капітальної праці сам собою є позитивним явищем і показним вкладом в українську науку, і ця праця одночасно має ширше значення — як свіжий вклад у слов'янознавство; а втім, сам автор-дослідник підходить до української етнографії у зв'язку з слов'янською етнографією взагалі.

***

Гердер, як відомо, збираючи слов'янську словесність, значною мірою на її основі оцінював слов'ян, а в тому найвивище він оцінив українців, пророкуючи їм, що, дякуючи своїй культурі, вони стануть новою Грецією, і українська культура опанує Московщину, Мадярщину й Польщу (Див. Reise-Journal, 1769). Цікавий тут факт, що Гердер ґрунт для

такого буйного розвитку української культури вбачає в природніх чинниках української землі й народу: "чудове підсоння (клімат) країни, життєрадісність її народу, їхній музичний талант, плодюча земля і т. д."

Правда, ці джерела культури тут визначені тільки в естетичному, а не в науковому аспекті біологічного причинового зв'язку української духовости з природою їхньої землі. Однак сам принцип природніх джерел культури Гердер таки поставив. За наших часів цей принцип став науковим. Напр. Е. Д. Мартін так рекомендує досліджувати етнографічний матеріял у зв'язку з природою народу: "Загальна метода", каже він, "це метода антропологічна, і вона простежує традиційні релігійні звичаї та вірування вглиб минулих часів, аж до їх первісних початків. Ця метода... є наукова. Вона трактує свій предмет (вірування, звичаї і т. д.), як природне явище (E. D. Martin, The Mystery of Religion. A Study in Social Psychology. New York, 1924, p. 3).

Юрій Брандес був першим мислителем, який зокрема вказав на зв'язок української духовости з природою. І за тим природнім принципом він підійшов до української народньої творчости взагалі, а зокрема до билін старої Київської Русі. У цікавій книжці про свої враження "З Росії", що її відвідав 1887 року, побувавши в Московщині і в Україні, він звертає увагу на факт анімізації, отже й магії землі та її культу, як священної, — що український народ виразив у своїй словесності, і зокрема в билінах, бо, каже він, народ уважає, що "земля є нашою матір'ю, вологою матір'ю ("сирая мать земля").

Тому то факт появи цього тому праці проф. С. Килимника хай послужить тут нагодою ще й для цього, щоб хоч скромною згадкою тут відзначити пам'ять цього визначного данського мислителя в 30-ті роковини з дня його смерти 1927 року, що припадають на 1957 р., коли пишемо ці рядки.

Д-р Юрій Мулик-Луцик.

Колегія св. Андрія у Вінніпеґу,
19. 12. 1957.

I. ВСТУП

До циклю ВЕСНЯНИХ передхристиянських свят належала ціла низка їх, а саме:

1. Звичаї викликання ВЕСНИ;
2. Похорон Кострубонька;
3. Свято першої борозни;
4. Громадське свято — „Перший вигін худоби на пасовисько";
5. Свято ЮРІЯ (Юрай-Рай) — Юрій);
6. Великодні звичаї;
7. Писанка;
8. Гаївки та веснянки;
9. Нав'є свято — Мертвецький Великдень;
10. Проводи-поминки покійників;
11. Рахманський Великдень;
12. „Верба", „Розговіння".

Літній цикль соняшних свят передхристиянської доби особливо віддзеркалює нашу первісну культуру, дає досить виразний психологічний образ наших пращурів, основу їх життя-буття, мислення, вірування, їх світогляд.

Усі ті свята, як й інші, просякнуті анімістичним світоглядом, будовані на магічних словах і діях, у повній вірі, що цими магічними діями-ритуалами та словами буде підкорений, привернутий той таємний світ, ті надприродні єства, які в уяві первісної людини могли сприяти добробуту слов'янина-селянина, але інші могли й шкодити в усьому — і в здоров'ї людей та тварин, у родинних взаєминах, в урожаї.

Провідні думки л і т н ь о г о ц и к л ю — уласкавити, ублагати видимі природні й невидимі надприродні сили бути прихильними до людини, подати добробут — високий уро-

жай, добрий приплід худібки; а разом тут вияв любови до людини, до природи та прагнення молоді підібрати відповідну пару; культ сонця, культ покійників.

Провідні думки л і т н ь о г о ц и к л ю соняшних свят можна було б класифікувати так: 1. Вияв високого культу покійників — питання смерти та життя; 2. Прагнення молоді — дівчат та юнаків, до одруження, бажання заглянути у своє майбутнє; підшукати вимріяну пару — дружину, приворожити; 3. Мрії господарів про високий урожай, про збереження його від граду, зливи та вогню; мрії про щасливий збір цього врожаю; 4. Клопоти господаря про вирощення молодняка-худібки, про забезпечення її на зиму сіном; зачаклування худібки, щоб була здорова — відведення лихих сил та хвороб від худоби; 5. Вияв глибокофілософічної думки-ідеї: в чому полягає сущність життя — Містерія Купальської Ночі — „Пізнай себе", знайди свою життьову дорогу; 6. Глибокий вияв анімістичного світогляду: віра в живу природу; близькість душі слов'янина-пращура до природи; намагання зрозуміти природу, її явища, опанувати й прихилити на свою користь.

Діти матері-природи, наші пращури, як й інші слов'янські роди, намагалися пізнати СВІТ. Але те пізнання світу, пізнання життя не базувалось колись на науці, на дослідах, а засновувалось на вірі, віруваннях... Усі спроби й намагання ПІЗНАТИ СВІТ, прихилити всі добрі сили на служіння собі та відхилити злі, шкідливі сили — зосереджувались, головне, навколо СОНЯШНОГО КУЛЬТУ, КУЛЬТУ ПОКІЙНИКІВ, у вияві творчого розуму та високого життя.

Останнє ВЕСНЯНЕ СВЯТО в давнину — це було свято Юра, Юрія, 23-го травня за ст. ст., яке й пов'язувало СОНЯШНИЙ ВЕСНЯНИЙ ЦИКЛЬ СВЯТ у сільському господарстві з літнім. Першою великою урочистістю літа — це були ЗЕЛЕНІ СВЯТА, які виникли іще в добу родового побуту, тисячоліття тому.

Уже й сама назва ЗЕЛЕНІ СВЯТА дуже стародавня, далеко передхристиянська, яка не затратилась у мороці віків, і яку не згладило християнство, що так уперто, могут-

ньо й непримиренно нищило все, що залишилось у нас з тієї великої й святої спадщини — первісної культури слов'ян-прапрадідів. Нині християнські церкви інакше дивляться на передхристиянську культурну спадщину, а навіть чимало допомагають у виясненні й розкритті тих далеких часів.

Доречно буде сказати, що, на основі глибоких наукових дослідів, передхристиянська віра й вірування в **основному** не перечили великій ідеї християнства. (Звичайно, вірування, що покійники ходять, у відьом, у ворожіння, частково у сни, чарування та інші подібні вірування-забобони, які, як пережитки, існують і до нашого часу — християнська церква не толерує).

Для етнографії, для дослідження нашої стародавньої спадщини, для вивчення психіки наших пращурів, їх мислення, ідеалів, їх уяви; щоб пізнати ті питання, яких вони неспроможні були розв'язати, їх бажання найближче стати до природи, зрозуміти її; питання смерти, позагробового життя тощо — вся стародавня спадщина, у тім складі й забобонні вірування — для етнографії є цінні.

Християнська церква намагалася змінити назву ЗЕЛЕНІ СВЯТА на свято ТРОЙЦІ, на П'ЯТИДЕСЯТНИЦЮ, але віки пройшли, християнські назви прийняті, а весняні свята таки називають ЗЕЛЕНИМИ, поминальну суботу, "родительською" (цілком збережений виразний культ покійників) — ЗЕЛЕНОЮ або КЛЕЧАЛЬНОЮ СУБОТОЮ, а ввесь тиждень — ЗЕЛЕНИМ або РУСАЛЬНИМ; ЗЕЛЕНИЙ ЧЕТВЕР і досі називають МАВСЬКИМ ВЕЛИКОДНЕМ.

Величезні й вибуялі були ті свята у ту далеку давнину, але, на жаль до нас дійшли лише окремі фраґменти, уламки, а основне славної культури далеких прадідів наших — таки до нас не дійшло.

Користаючись з розповідань та передань наших патріярхів — глибоких столітніх дідусів та бабусів, користуючись з народних традицій та фолкльору, з літописів та Св. Письма — житій святих ,тощо — ми зможемо відхилити краєчок заслони й поглянути на наші цінності, дорожчі від

діямантів та олександритів, на наші неоціненні тисячолітні скарби — культуру наших пращурів.

Чи може етнограф подати вичерпні відомості про ті звичаї, ритуали, про ті вибуялі свята з часів первісної культури, з доби родового побуту? Варто зважити на те, що слов'яни спочатку ділились на безліч родів (т. зв. клановий період), жили в різних кліматичних та природніх умовах, мали різних сусідів; потім роди об'єдналися в племена (поляни, деревляни, сіверяни, тиверці, уличі та інші); ще пізніше племена об'єдналися в державки, а таких державок було чимало. Документи та історичні джерела нам виказують, що іще в 1-й період творчого князювання Володимира Великого Русь -- Україна складалася з 22 державок та областей — і тому то стародавня культура, вірування — не розвивалися точка в точку однаковісінько на всій території Русі-України. Хоч, правда, соняшний культ покійників, ані містичний світогляд, погляди на природу, на позагробове життя, — все це майже в усіх племенах та державках було тотожне, але вірування різнилися, бо в різних умовах життя й різні були особливості.

Ось чому жадний етнограф неспроможний подати вичерпно картину того далекого життя, тієї первісної культури — вірувань, ритуалів, пісень, чарувань тощо... Ось чому етнографію та фолкльор називають бездонною криницею людської культури, бо відтіля беруть надхнення та черпають багатства і вчені, і письменники, й поети.

У своїй дослідницькій багаторічній праці я намагатимуся сумарно подати головне, спільне більшості всій території Русі-України. Науці дуже важко усталити ті чи інші стародавні передхристиянські звичаї, бо з часом ті звичаї, фолкльор та вірування нашаровувались, змінювались деякі поняття, малозрозумілі та незрозумілі слова замінювалися іншими — ось чому етнограф мусить бути чуйний і обережний з своїми персональними думками, щодо цього, та висновками.

Стародавня культура з-перед віків і тисячоліть розвивалась у всіх народів майже тотожньо, але кожний народ,

кожна нація в силу своїх географічних, природничих, економічних умов, та умов сусідування з іншими народами більш чи менш культурними — мала відмінність у розвитку своєї первісної культури. Для прикладу скажемо: починаючи від стародавнього Єгипту, Асирії-Вавилонії, Індії, Китаю і кінчаючи високою культурою Малої Азії, античної Греції та Риму — всі мали культ Сонця, всі мали культ покійників; усі мали свята воскресення природи — цебто на нашу мову — і своєрідний Великдень, як культ Озіриса та Ізиди в Єгипті, — але кожний народ вкладав своє рідне, найдорожче, як кажуть — свою душу у ці святкування, у ці звичаї. Наука доказує, що такий розвиток світової культури є наслідком, так званої **солярної** теорії та теорії **культурного** запозичення. Це має під собою певний ґрунт — народи, коли досягали певного ступеня розвитку, то й мали на тому ступені певні уявлення, тотожні міркування. Приклад: відома казка про „Рукавичку", про „Іванця дурника", як і багато інших, — виникла і у стародавній Індії, і в Єгипті, і в Месопотамії, і в Малій Азії тоді, коли ці народи не мали між собою найменшого сполучення, і не знали одні про існування других. (В період Річкової цивілізації). А тому трудно часто судити про справу „запозичення".

І ЗЕЛЕНІ СВЯТА існували до Христа також у всіх народів. У стародавніх греків було це свято під назвою СВЯТО КВІТІВ; у римлян було це свято під назвою РУСАЛІЙ (цю назву носило свято й у греків); це ж свято — ЗЕЛЕНІ СВЯТА — дуже шановане з доісторичних часів взагалі у всій Европі. Але святкування греко-римські і слов'яно-українські девчому, відрізнялися й від свят германських. Свято це носило назву у римлян та греків **rosalia, rosaria, dies** rosarum.

В основі ЗЕЛЕНИХ СВЯТ, крім соняшного культу та культу покійників, лежить КУЛЬТ ДЕРЕВА, культ КВІТІВ.

Основні точки **ЛІТНЬОГО** СОНЯШНОГО ЦИКЛЮ СВЯТ у сільсько-господарській Русі-Україні були такі:

1. ЗЕЛЕНА субота, клечальна;
2. ЗЕЛЕНІ СВЯТА;

3. Культ дерева — завивання березки;
4. Русальний Тиждень — Зелений Тиждень;
5. Розгри — проводи русалок-нявок;
6. Культ покійників;
7. Очищення вод, весняне очищення;
8. Образ русалки-нявки в уявленні пращурів;
9. Обхід полів;
10. Святкування — грища в лісі, на полі;
11. Шанування квітів;
12. Слов'янський **Семик;**
13. Свято **Ярили;**
14. Свято вітру — св. Курик-вітрогон;
15. Свято „Гонити шуляка";
16. **Купало;**
17. Зажинки;
18. Рештки цілком утрачених свят: Пантелеймон-Паликопа; Анна-Тріскуча; Гавриїл та Ілля Гримучі та інші.

У ту далеку давнину люди вірили в Сонце, Зиму, Весну, Літо, Осінь, вітер, грім — як у живі істоти дружні до людини... І що ці сили-істоти можна здобути на користь людини, можна прихилити до себе, бути в їх ласці; коли ж злі сили, — їх можна відхилити. Люди вірили в магічну силу дій-ритуалів, у силу слова й цими засобами намагалися забезпечити собі добробут, урожай на полі, приплід худоби, щасливе родинне життя, успішне полювання, добру погідну пору...

Але людина була певна, що сильніше вплине на ті сили природи й надприродні, коли поєднає тодішнє мистецтво-молитву. У первісні часи на першім ступені нашої культури наші пращури й поєднували пісню, музику, танці, дії. Таке злиття-поєднання мистецтва зветься **синкретичним,** а сила дій цього мистецтва-молитви — магічна, цебто — чудодійна.

В основі мітичних образів — нявок-русалок, домовиків-духів, дідів-лад, купальських, шуму тощо — відображені уявлення стародавньої людини про природу, намагання пізнати її, оволодіти нею.

II. ЗЕЛЕНА СУБОТА, (КЛЕЧАЛЬНА СУБОТА)

„Назриваю зілля — вибуялих трав,
Лепехи нарвати — побіжу на став.
Замаюю хату ....
Ніченька-черничка до нас завіта."
(З поезії Ф-го)

З передхристиянських часів у нас зберігся такий образ ЗЕЛЕНОЇ або КЛЕЧАЛЬНОЇ СУБОТИ.

Початок ЗЕЛЕНИХ СВЯТ тепер вважається Зелена Субота. Колись цей день був окремим святом.

Уся родина бере участь у готуванні до ЗЕЛЕНИХ СВЯТ, а саме: господиня (мати-дружина) та доньки, коли такі є, миють уранці лавки, стіл, піл, підмащують стіни (хата побілена раніш), „підводять" червоною глинкою челюсті, припічок та навколо долівку. Саму долівку змащують зеленою, жовтою або червонуватою глинкою, прибирають піч, комин. Потім розвішують на кілках по стінах рушники, „закладають" рушники за образами, чистим рядном застеляється піл, та чистою скатертю стіл. Далі господиня пече книші, пиріжки та варить традиційні сім страв. Це готування семи традиційних страв зберіглося лише в окремих місцевостях України, зокрема на Волині та на Рівенщині. (Записки Рівенського повіту, Мат. XV, стор. 71).

...„В Записках з Рівенського повіту заховалась інтересна пам'ять про ритуальну трапезу з **семи страв** у суботу під Зелені Свята, на честь „дідів", померших предків" (Істор. Укр. Літ. Мих. Грушевський, зноска на стор. 186, т. 1-й).

До Зеленосвятських традиційних страв і печив належали, у більшості, такі: 1) Капусняк чи біґос (це пізніше); 2) Печеня; 3) Холодець; 4) Запечений макарон з яйцями, чи вареники або налисники (тонкі блини з гречаної муки, розчинені на молоці й яйцях, перешаровані сиром з яйцями, залиті сметаною й запечені); 5) Каша з молоком, локшина, чи гречана каша з курячою юшкою; 6) Пиріжки з сиром; 7) Колово — густо зварена каша з пшениці чи інша з медом.

Першою стравою подавалось **колово** (наче кутя, лише без маку) з медом та сушеними ягідьми — черешнями, вишнями чи сливами. Хліб випікався — книші з "душами".

У цей час дівчата йдуть у свої „городчики", цебто квітники, але не перед хатою. У Зелену Суботу обов'язково треба підсапувати та виполоти бур'ян з квітів, а коли нема довго дощу — підлити — навести добрий лад. Ця робота дівчат у „городчику" виконується з особливою любов'ю, так би мовити, „з благословіння матері", бо дівчата йдуть до цієї роботи лише тоді, коли скаже мати. На початку цієї роботи проказується молитва, а потім йде спів до веснянок, еротичних пісень, пісень розлуки доньки з родиною.

Дуже часто збираються дівчата у цей день з близьких хат і з урочистістю, співами, по черзі наводять лад у „городчиках".

Які ж квіти шанувалися у стародавні часи? Чому й що вони визначали?

Відомо з дослідження, з розмов із старими бабусями та з пісень, — такі квіти шанувалися в Русі-Україні в давнину:

1. Любисток — символ любови, злагоди;
2. Кудрявці — символ хлоп'ячої молодечої вдачі та здоров'я;
3. Ласкавці — символ дружби, зближення, згідливости;
4. Васильки — символ хлоп'ячої краси й доброти;
5. Рожі-троянди — символ дівочої краси, чистоти й любови;
6. Маточник — символ доброзичливости, достатку, роїння бджіл;
7. Калина — образ вірности, невинности; в розлуці — туги (розлуки);
8. Татарзілля — лепеха — чарівне, відганяє духи, русалок, злиднів, потерчат;
9. Полин — оберігає від відьом і дідьків:
10. Лілея — дівоча краса;
11. Ясьмір (жасмін) — образ радости, весни:
12. Шальвія — образ туги;

13. Часничок (нарцис) — оберігає дівчину від „напасті”;

14. Бузок (без) — емблема втіхи молодого родинного життя;

15. Материнка (лісові квіти) — емблема материнської любови та здоров'я дітей;

16. Чебрець (пізніше — Богородична трава) — спокій родини та здоров'я дітей;

17. Рута — емблема туги, гіркого життя;

18. Котики — емблема родючости, плодючости, урожаю — польові квіти;

19. Маруна — емблема родинних клопот;

20. М'ята — дитячого здоров'я;

21. Барвінок — розвитку дівочої краси, вінків; а разом емблема добрих духів;

22. Коситень (Іриси) — живучости, спокою;

23. Півонії — розквіт дівочої краси, зрілости;

24 Зірка — спокою, надії;

25. Чорнобривці — хлоп'яча краса;

26. Повняки — жіночий „спокій”, повнота „середнього” життя;

27. Сокирки — польове зілля — охорона ниви;

28. Роман-зілля — лісове — прихиляє кохання хлопців, а Ромен-зілля — дівчат;

29. Папороть — зілля щастя; зілля долі;

30. Трилич-зілля — причарування пари (хлопця);

31. „Нечуй-вітер” та „Розвій-вітер”, — перше — чари для відвернення зазіхання іншої, а друге — для відвернення вісток-чуток знеславлення;

32. Братки польові — символ убереження від кохання близьких по крові;

22. Розмай вітер — символ забуття, безнадії, розлуки;

34. Центурія — лікувальні квіти від бігунки;

35. Любка — символ краси та „розкіту”;

36. Конвалія — лікувальні квіти від серця;

37. „Корінь дев'яти сил” — повернення здоров'я (Лікувальна рослина);

38. Айстри (капустиляни) — символ осінної радости молоді;

39. Смолка — символ напасти (лісова квітка, схожа на гвоздику);

40. Дзвіночки — дитяча радість;

41. Коров'як, 42. Кривавник. 43. Деревій, 44. Бузина, 45. Липовий цвіт, 46. Шипшина — лікувальні зілля;

47. Бузиновий цвіт, 48. Калиновий цвіт — лікувальні зілля;

49. Боркун-зілля — чарівне для з'єднання порізненої пари;

50. Ряст, просорен, медунка, проліски, Іван Марія, черевички — зозулені та фіялочки, сухеньке зілля, стовпчики, Боже деревце та інші — кожне мало своє значення; 51. Дрок — від скаженини.

Коли „впорають городчики", дівчата зрізують зілля, щоб увечорі умаювати хату, але зілля вносять у хату, коли починає смеркати. (Звичай умайовувати хату зіллям по заході сонця зберігся лише в окремих місцевостях на Волині, Поділі та іще де-інде).

Удень менші діти-хлопці, коли такі є в родині, йдуть на став рвати лепеху-татарзілля. Але у дні Зеленого Тижня у воду далеко заходити не можна. Потім ідуть у ліс збирати лісові квіти та в поле — польові. Дівчатам по це спогадане зілля ходити не можна, — чому саме мова буде далі. Лісове зілля — головне **папороть**, що „під Купала дає квітку щастя", потім роман-зілля, материнка, чебрець, маївки-медунки тощо. З польових квітів збирають такі у житі й зрідка на межі: котики, сокирки, волошки, маквидюк, горицвіт, деревій, житні колоски, звичайно, коли таке встигло вирости (коли пізня весна).

Господар з старшими синами їде до лісу "рубати клечання" (квітчення, майовання). На клечання можна рубати-ламати лише: дуба, клена, явора, липу, ясеня — це чарівні дерева й кожне має своє магічне значення. Не можна рубати-ламати берези, осики, тополі, вільхи, верби, але в кожній місцевості є своє улюблене дерево для майовання.

Увесь цей збір квітів, татарзілля, клечання — це також своєрідний ритуал був у давнину, а в наші часи це виконувалось традиційно. На Зелені Свята мусять бути замайовані: хата, кожний куточок, подвір'я, стайні, обори, пасіка, всі ворота; а квіти мусять бути з „городчика", лісу, поля. води. На той час подвір'я, стайні, клуні, обори, комори, у хаті — всюди чисто прибрано.

Смеркає. Господиня свяченою водою, а чи „благовіщенською" кропить хату, а господар усе обійстя та пасіку. Після „освячення"-кроплення господар розставляє деревця у всіх воротях, потім ставить у два ряди від хати до воріт, чи брами, на оборах, стайнях, коморах, клунях, на пасіці. У цей час мати з дівчатами вносить зілля з „городчика" до хати, а хлопці татарзілля (лепеху), лісове та польове, батько — гілки клечання. У хаті горить лямпадка та свічка (гасу на Зелені Свята не вживають, а в давнину горіли скалки в челюстях).

Помившись та одягнувшись у чистий одяг, уся родина, від найменшого до найстаршого (звичайно, немовлят та немічних старців від цього звільняється) умайовують хату всередині клечанням та квітами. За образами, по кутках на рушниках, на полу, на лавках, на покуті, на градях, на печі, на комині, по всій долівці — мусять бути квіти, а на долівці, крім квітів, ще татарзілля та папороть. Повз стін на вікнах, дверях і всюди розставлене клечання — гілки спогаданих вище дерев. В окремих місцевостях устеляють долівку та потрушують по всьому обійстю, у тім складі по оборах і стайнях, — свіжо скошеною травою.

Умаювавши хату всередині, виходять маюють сіни, потім розкидають зілля-лепеху та папороть, а також і квіти по всьому подвір'ї та по всіх будинках.

Хлопці та дівчата умайовують хату навколо, застромлюють лепеху, папороть та клечання попід стріху.

Врешті вже все умайоване, все оздоблене. Господар бере зелену гілку, найчастіше дубову, стає серед двору й промовляє:

...„Сонце ясне, Сонце праведне, святі наші діди-лада, духи лісів, вод і полів, зустрічаємо вас, вітаємо з літом, шануємо вас і запрошуємо!"

(Це з запису діда Хвилимона й бабусі Ярини та Лукії з Поділля. Час запису 1914 р., коли цим старцям було близько сто літ).

В інших місцевостях ці звертання були трохи відмінні, зразок:

...Милосердний Боже, Сонце праведне, зорі красні, місяцю ясний, вітре буйний, дощу рясний, погода красна, діди-лада наші, гостимо ми вас, з літом вітаємо"...

Після цього з сінешних дверей, з порогу, з книшем і квіткою у руках, промовляє господиня:

...„Русалоньки-нявоньки, красні дівоньки, потерчата бідненькі, дітоньки маленькі, дівчат-хлопців не займайте, жита не збивайте; по межах-суловках бігайте-грайте, ниву хороніть — просимо вас, схиляємось з книшем та квітами!

Усе зле, усе лихе, громовая тучо, великая зливо, — нас минай, нашої нивки, худібки не займай!" (Варвинщина на Полтавщині).

Після всіх цих ритуалів всі йдуть у хату й сідають за вечерю. Спочатку їдять колово й спогадують покійників. Відмінним цієї вечері-обіду є те, що спогадується з жалем русалок-нявок, потерчат і всіх загинулих нагло, чого нема на жадному святкуванні. Друге, за цією вечерею-обідом, як і на другий день (1-ий день Зелених Свят) за цими ж стравами вранці — горілки чи чогось подібного не вживають, а замість того п'ють медову ситу, зварену з різним „помічним" корінням.

Вислови за вечерею-обідом, близько такі:

...„Русалоньки-мавоньки наші, русу-косу чешіть, росу пийте, у рясці купайтесь, квітами величайтесь, на вітах гойдайтесь, на межах-суловках грайте, наших хлопців-дівчат не чіпайте, жита не ламайте — живіть собі!

І ви, дітинята-потерчата нехрещені, при місяці грайтесь, людей не чіпайте, в хату не ступайте, злиднів не водіть, лиха не чиніть!"

Ці звертання читалися-виговорювалися жалібним речитативом, напівспіваючи; подібні вислови вживались протягом усього Зеленого Тижня. Але ці приказування зберіглись лише в окремих місцевостях, зокрема на Старогородці — Остерщина на Чернігівщині.

Звичаї шанування квітів, умайовування хати та подвір'я гіллям та квітами зберігалися до наїзду большевиків, а традиційна вечеря-обід з звертанням господарів зустрічалася дуже зрідка навіть наприкінці XIX ст.

Пояснення:

Уже самі назви — ЗЕЛЕНІ СВЯТА, КЛЕЧАЛЬНА СУБОТА, РУСАЛЬНИЙ ТИЖДЕНЬ дають нагоду здогадуватися, що це була ціла низка окремих свят у давнину. Ці свята так вкорінилися в давнину, що пройшли крізь тисячоліття й донесли до наших днів бодай основні фраґменти, на підставі яких ми можемо робити бодай близькі висновки.

У всіх народів був культ ЛІСУ, культ ДЕРЕВ, а поруч був КУЛЬТ КВІТІВ. Як видно, і в Україні був культ ЛІСУ, культ ДЕРЕВА та КВІТІВ.

Свято КВІТІВ, як попереду було сказано, було у римлян та у греків, що носило назву dies rosae, Rosalia idies violae від якої пішла назва **Русалії.** Чи та назва **Русальний** тиждень є нашим культурним запозиченням, чи це є власний культурний витвір? Трудно відповісти. Одні вчені кажуть, що це є запозиченням у греків та римлян, а другі заперечують. Для нас це ролі не грає: запозичено чи власний витвір, а головне у нас те, що наш РУСАЛЬНИЙ ТИЖДЕНЬ має свої особливості, відмінності, чого нема в інших народів. Між іншим, серби і греки у дні ЗЕЛЕНИХ СВЯТ збирають квіти, плетуть вінки й несуть додому, а з зеленим деревом, клечанням, справи не мають. Натомість решта народів Европи у ці свята оздоблюють свої доми клечанням — гілками дерев, а чи в лісі оздоблюють, прикрашують деревину. Різниця та, що одні народи несуть дерево з лісу додому, як і ми українці, а другі навпаки — з дому до лісу. Крім цього,

одні народи, як абхазці, беруть дерево для умаювання хати з священного гаю, а другі — взагалі з лісу.

Усі ці порівняння приводять нас до думки, що колись і в Русі-Україні були священні ліси-гаї; друге, що й в Україні був колись культ ДЕРЕВА. І дотепер дуб у багатьох місцевостях України вважається як привілейоване дерево, як символ життя й здоров'я; також тополя, калина, явір, ясінь і верба вважаються в українців деревами-символами.

Чому вносять зелень до хати на ЗЕЛЕНІ СВЯТА? У давнину, у дохристиянську добу, були вірування, що духи померлих узимку перебувають у воді (не всіх померлих, а лише потерчат, русалок та наглопомерлих), а наприкінці весни, коли починається літо, душі померлих, що були деінде, переселяються до лісу, і духи русалок та потерчат також виходять з води й поселюються в лісі. А так як душі небіжчиків вважалися святими, то на початку літа, коли квітує жито, коли цвітуть квіти—ті душі вселяються в дерева, у квіти. Ось тому приносили в доми маювання та квіти й цим освячували свої доми, своє обійстя. Крім того, слов'янин-українець найбільше потерпав за урожай, а тепер саме квітує жито. Вірування, що деякі надприродні сили збивають цвіт і не буде доброго урожаю, „усвідомило", напутило (надоумило) наших пращурів, вносити в хату ці добрі духи разом з квітами та деревами — клечанням, в яких вони перебувають. Друге, для таких дорогих гостей треба було створити й обставини, в яких вони любили перебувати — цебто, умаювати хату квітами та гіллям.

Але, за слов'янською психікою, що гостей обов'язково треба вітати й смачною їжею, то готувалися традиційні 7 страв, за кількістю днів у тижні, та готувалася жертвенна їжа для покійників — к о л о в о, цебто, за старою назвою жертва богам і духам померших, це Божа їжа.

— Чому оздоблювання-маювання мусіло провадитися лише смерком?

Пригадаймо щодо цього народні прислів'я: „Вже діди сідали по кутках", „Вже діди снували по хаті"... А це визначало, що добрі духи, душі покійників, опікуни хатнього

очага, приходили до хати лише тоді, коли починало смеркати. Отже нам стає ясним, чому маювання проводилось, коли смеркало або уночі. Цим маюванням очищалася хата й двір від усіх злих сил, бо в дереві та квітах „обитали" духи-лада.

Чому саме на ЗЕЛЕНОМУ ТИЖНІ так спогадували та шанували русалок та потерчат? За народним віруванням неприкаяні духи, душі утоплениць дівчат та хлопців, вішальників, самовбивць та нехрищенопомерших дітей, чи страчених при появі на світ — блукають саме на межі весни й літа, а головне перебувають у воді та в житах. Хто з хлопців задумає покупатися — русалки та потерчата заманять у воду й утоплять. У дні Зеленого Тижня „важить вода з землею" — тому нікому не можна купатися на Зеленому Тижні, не можна ані хлопцям, а тим більше дівчатам, на цьому тижні ходити у поле, бо залоскочуть русалки.

Русалки в уяві народній це і добрі, але інколи й шкідливі. Тому їх треба задобрити, ублагати, щоб не збивали квіту у житі, щоб не „ламали", не толочили жита, а могли б гратися, бігати по межах та суловках... Крім цього, русалки та мавки можуть насилати і зливу, і грім та град... Їх треба умилостивити, щоб вони стали добрими для господарства, прихильними для людей і відхиляли б усякі лиха від ниви та не залоскотували б хлопців та дівчат. Але ж у ці дні духи-лада виходять на ниви, а тому їх, як опікунів нив, треба особливо вшанувати. Ось чому на честь „дідів" варилися ритуальні страви, ось чому пеклися книші з „душами"...

І християнська церква не могла тут не поступитися й установила також Зелену Суботу як поминальну, „родительську", прийняла й маювання, і пошану дерев та квітів. У цей тиждень усі українські церкви пишно оздоблені гіллям дерев та квітами.

Чи ці урочистості ЗЕЛЕНИХ СВЯТ були як розвага, чи як необхідність?

Ці урочистості були своєрідним богослуженням, ритуалом-молитвою. Але в ті часи було вірування, що духи по-

кійників люблять веселість, життєрадісність, що й вони радіють весні — це відповідало весні й літу, розкішній природі.

Вірування, що духи покійників приходять лише по заходу сонця, були в багатьох народів. На грецькому острові Лесбос дівчата виходили до лісу вночі, збирали там квіти, плели вінки й приносили під ранок ті вінки до дому, оздоблювали ними хати, двори, дерева. На ранок усе поселення на Лесбосі було у вінках. Але вінки мали інше значення, про що мова буде далі.

Поруч з цим, є багато в звичаях ЗЕЛЕНОЇ СУБОТИ незрозумілого, неясного. Лише яскраво віддзеркалено тут культ покійників, нагло загинулих, зокрема русалок-нявок та потерчат; яскравий вияв культу квітів та літнє очищення господарства.

III. ЗЕЛЕНІ СВЯТА

Усі дні ЗЕЛЕНИХ СВЯТ — РУСАЛЬНОГО ТИЖНЯ були розподілені на окремі святкування. ЗЕЛЕНА НЕДІЛЯ взагалі була присвячена пам'яті всіх покійників роду. Було вірування, що на Зелені Свята виходять із землі мерці удруге на світ, саме тоді, коли квітує жито. Ті мерці ходять серед нив, другі перебувають у воді, а треті в лісі на деревах. Ті, що перебувають серед нив, оббивають квіт та ламають жито, чого саме боялися пращури, щоб не пошкодило це врожаю. Ті, які перебувають у воді — затягають у воду хлопців чи дівчат і топлять, а ті, які — серед нив — залоскотують дівчат чи хлопців. Перші то були РУСАЛКИ, а другі потерчата та річкові мавки-дріяди, а лісові — добрі душі-лада.

Тут є чимало неясностей. Академік М. Грушевський так пояснює це:

...„Від назви свята сі мерці, які ходять тоді, лякають або затягають до себе живих, одержали назву „РУСАЛОК", при чім, як у наших „дідьках", тут помішались поняття душ померлих, нехрищених дітей з водяними й пільними німфами, духами збіжжя, і назва русалок і мавок (від навь — мерлець) перейшла на сі образи" (М. Грушевський, „Історія Української Літератури", том 1-ий, стор. 185-186).

ЗЕЛЕНА НЕДІЛЯ. У цей день, уранці, одружені жінки та чоловіки, незалежно від віку, брали з собою питво та їжу й ішли на місце поховання родичів та рідних. Це поминання-святкування складалося з трьох частин:

Насамперед,на гробах чи курганах, а раніш на похоронних полях, розкладалися їжа та питво. Жінки спочатку „розмовляли з покійниками" — приказували речитативом напівспіваючи. Спогадували їх колишнє життя, запитували, чи не тужать за рідними, чи зустрілися на тамтому світі з „новоприбулими", чи заопікувалися дітьми, запрошували пташкою прилітали в їх сад, чи до їх хати, виходити й сідати з ними їсти ... Врешті запитували, відкіля й коли їх (покійників) виглядати, та просили охороняти їх ниви...

Після цього „поштували" покійників, кроплячи напоєм зверху могилу та запорпуючи невеличкі частини їжі в землю могили. Далі їли, пили, спогадували з життя покійників, поштували всіх, хто був близько (особливо поштували убогих старців).

Після цього приходили „скоморохи" — переодягнені молоді чоловіки та жінки, у масках, з бубнами, музичними інструментами ... Вони скакали, плясали, грали, співали. Київський літопис про цей звичай пише так:

> ...„диавол льстить и другими нрави всюязическими привабляя ни от бога, троубами, и скомрахи, гусльми и роусальи..."

Св. Кирило Турівський писав: ... „Бесовския песни, плясанье, боубни, сопели, гусли, пискове, игральи неподобния роусальи" ...

В леґенді про св. Ніфонта говориться:

„Умисли сатана, како отвратити людей от церкви, и собрав беси, преобрази в человеки, и идяше в соборе, велице упестрене в град, ові біяху в бубни, друзіи в козици и в сопели сопяху, иниии же возложьше на ся скурати, деяху на глумление человеком, и нарекошо игри те р у с а л і я..." (Печерський патерик).

Таким чином, з цих джерельних обґрунтованих відомостей ми можемо собі уявити другу частину зеленонеділь-

них поминань покійників на полях, лісах чи кладовищах. На ті часи це зрозуміло, бо наші пращури вірили, що покійники провадять таке ж життя на тамтому світі, як живі на цьому, і що покійники люблять, коли їх веселять, потішають...

Між іншим, „Стоглав" вказує, що й сами поминальники разом з скоморохами танцювали, скакали, плескали в долоні.

Третя частина зеленонедільних поминок полягала в часи поганські у „відтворенні боїв", у „боротьбі перебійців" та в „перегонах". Взагалі майже всяка „тризна" кінчалася в проведенні штучних боїв та перебійців.

„... Се таким чином факт інтересних українсько-балканських стичностей: як ім'я коляди, так і назва русалій для святої неділі, що зветься русальною у нас у XII в., являється таким документом. Зміст поминального свята був, правдоподібно, даний старою нашою традицією, але ім'я — принесли балканські запозичення. Чи докинули вони чогось і до змісту свята — це вже трудніше сказати: цей гамірливий характер його, сполучення з представленнями і продукціями „скоморохів", з перегонами, виступами перебійців і подібне, могли бути в такій же мірі дані свійськими похоронними звичаями, як і доповнені впливами балкано-романськими". (М. Грушевський, „Істор. Украïн. Літер., том 1-й, стор. 186 та Веселовського", Изисканія, Студ. XIV: „Генварскія русаліи и ґотскія игри у Візантіи".)

У стародавні дохристиянські часи наші пращури ховали своїх рідних на горах, у лісах, на роздоріжжях та опускали у воду. А це нам допомагає зрозуміти, чому так шанувалися л і с, в о д и, п о л я та роздоріжжя, чому вважали, що душі-духи небіжчиків перебувають у цих місцях.

Як же молодь, хлопці та дівчата, святкували ЗЕЛЕНУ НЕДІЛЮ?

IV. ЗАВИВАННЯ БЕРЕЗИ

Вранці у Зелену Неділю дівчата набирають з собою різних харчів, закликають хлопців і з піснями-веснянками та гаївками йдуть у ліс. Там провадяться гри, співи, хоро-

води, а потім сідають і всі поштуються. Сідають за їжу всі колом у переміжку — хлопець-дівчина. Це взаємне поштування проходить дуже весело, перериваючись співами, грами, музикою, танцями. Після їжі, що проходила довший час, хлопці збираються окремо, співають та жартують з дівчатами, а дівчата вибирають з довгим і тонким пруттям-гіллям березки, молодого й непошкодженого деревця,— і з того тонкого гілля на самій березі **завивають вінки** й співають відповідних пісень:

…„По саду ходжу, виноград саджу,
Посадивши та й поливаю,
Ой поливши та й нащіпаю,
Нащіпавши, віночка **зів'ю,**
Віночка звивши, на воду пущу:
Хто вінка пійме, той мене візьме"…

Парубки юрбою набігають на дівчат і перешкоджають на перших початках вити їм вінки. Потім кожний допомагає своїй дівчині завити вінок.

…„Ой зав'ю **вінки** та на всі святки,
Ой на всі святки, на всі празники,
Та рано-рано на всі празники…"
На всі святочки, на годовії і на роковії…"

Завивши вінки на живій березі, хлопці їх відламують обережно, щоб не розвинути й доручають дівчатам… Дівчата несуть ці вінки з піснями додому, а пізнім вечором ідуть до води й пускають їх на воду, загадавши, як і на Купала. Всі насторожено, нетерпляче й тривожно споглядали на пливучі вінки: чи швидко попливе, чи поволі; чи піде під воду, чи увесь час буде на поверхні; чи з'єднається з другим вінком, на який загадала дівчина; чи перекрутиться у воді, чи пристане до берега…

Після пускання вінків на воду збирається молодь, хлопці й дівчата, на вигонах-роздоріжжях і співають веснянок та русальних пісень… Гомінка ця ніч. Хлопці й дівчата у цей день та увечорі ходять групами: на Зеленому Тижні

бродять покійники, і, коли йде одна дівчина, може зустріти русалку або потерчат... Хлопці із співів розводять дівчат по їх домівках...

V. ОБРЯД ВОДИТИ ТОПОЛЮ

У деяких місцевостях не проводять „завивання берези", а натомість „водять т о п о л ю". Особливо звичай „водити тополю" у Зелений понеділок був поширений на Полтавщині. Цей звичай виконувався близько так:

По обіді збиралися дівчата десь у садку чи за селом на полі, а коли ліс близько — у лісі. Спочатку співали, водили хороводи, гадали... Під час гри чи хороводів вирізняли найжвавішу дівчину, що найкраще відзначалася в іграх... Її обступали дівчата й піднімали вгору з вигуком: **„Тополя! Тополя!"** У цей час збігалися хлопці, які близько чатували цього менту, підхоплювали обрану дівчину на руки й деякий час носили, а дівчата намагалися відняти й поставити на ноги. Покиль проходить ця рухома гра, декілька дівчат відшукають гарні гілки зеленого дерева, дві рівних палки, різнокольорові стрічки збирають з-поміж себе, хустки, намисто, збирають квіти... Врешті „дівчата перемагають хлопців" і ставлять тополю на ноги. Уся молодь береться за руки й утворює коло. Коло починає рухатися за сонцем, і всі протяжно співають „тополі":

...„Стояла тополя край чистого поля":
Стій, тополенько, не розвивайся,
Буйному вітроньку не піддавайся..."

По цьому, „тополя" піднімає догори руки, дівчата прив'язують руки до двох рівних дрюків стрічками, хустками та зіллям, увішують „тополю" стрічками, намистом, уквітчують лісовими квітами, липовими гілками, очі зав'язують і з гучними піснями водять з одного краю села до другого. Тополю супроводжує майже вся молодь села та малі діти. Коли проходить тополя, всі вулиці уставлені спостерігаю-

чими людьми, жінками й чоловіками. (М. Костомаров, „Об историч. знач. рус. нар. поэзии", 1843 г., стор. 52).

VI. ОБРЯД ЛЯЛІ

На Волині зберігся стародавній обряд „Обряд ЛЯЛІ". В одних місцевостях цей обряд проводили в неділю, у других — у понеділок. А виконувався цей обряд так:

Збираються дівчата майже з усього села на лузі, у лісі, чи у полі. Перед тим в умовленім місці хлопці з зеленого дерну готують для „ляді" „трон" — лавку зелену. Дівчата збираються в селі на вигоні й кожна щось з собою приносить з молочних продуктів, якусь страву. На тому ж вигоні проводяться гри з загадками. Котра дівчина найкраще відзначиться — її обирають „лялею". На її голову накладають вінок із свіжих квітів, через плечі в перехрестя повивають її гірляндами, оздоблюють квітками й ведуть із співами до приготовленого зарані місця. Там уже стоять навколо сидіння-трону хлопці й зустрічають дівоче шестя гучними співами еротичних пісень.

Дівчата беруться за руки, в переміжку з хлопцями, у два кола, поволі ходять за сонцем і співають, а хлопці усаджують „лялю" на трон. Дівчата кладуть у її ніг сплетені напередодні вінки, поруч ставлять страви, глек з молоком, масло, сир, сметану. І знову складають два кола, одне дівоче, друге хлоп'яче — дівоче всередині, хлоп'яче зовні й співають „ляді" весільних пісень, веснянок та жартівливих.

Кінчається інколи „свято ляді" жартом, що всі у всі боки розсипаються, а потім „ляля" їх скликає. Роздає дівчатам вінки, хлопцям гілки, після цього вона наділяє всіх по черзі їжею. Дівчата вінки ховають на другу „лялю", на другу весну. Підвечір, інколи по заході сонця, „лялю" урочисто з піснями проводжають назад у село, зупиняються на вигоні й вона свої оздоби роздає назад дівчатам, залишає лише вінок на собі. У вінку молодь проводжає „лялю" до її хати, там зустрічають цей церемоніял батьки „ляді", дякують за честь і, взявши під руки, ведуть „лялю" до хати, а

молодь розходиться, бо то завжди буває ця церемоня пізно. (М. Грушевський, Історія Української Літератури, том 1-й, стор. 188).

VII. НАРОДНЄ СВЯТО СЕМИК

Не можна не спогадати про народнє свято СЕМИК, що прийняте на півночі у москалів, у литовців та на північних землях України. Це свято „глибокої поганської давнини" й святкувалося в одних місцевостях на 7-й неділі після Великодня, у других на 8-й. С е м и к носить іще назви — „Русалка" та „Мавський Великдень". Пов'язаний С е м и к з народним віруванням, що душі покійників повертаються на землю в часі між Великоднем та Зеленими Святами, і також має в своїй основі к у л ь т п о к і й н и к і в.

С е м и к — це в стародавні часи всенароднє свято, яке відправлялося в лісах, на березі ріки чи ставка. До дня Семика (краще сказати тижня) кожна родина готувала жовті крашанки та випікала паски-баби. На світанку в четвер усі двори мусіли бути оздоблені деревами, найчастіше березками. Вранці поминали покійників і бадьорили їх, бо було повір'я, що в цей день „русалки б'ються з покійниками" . . .

Після поминок покійників, усі йшли до лісу й „заломували березу", оздоблювали її стрічками, різними кусочками кольорової тканини чи папером та квітами. Дівчата плели вінки, які з часом, на другий-третій день пускали на воду й на них гадали. У литовців С е м и к Sekmines проводиться завжди лише на Зелені Свята. (Снегирьов, „Русские простонародние праздники"; Сахаров, „Сказание о русском народе").

Трудно зробити певні висновки, але, як бачимо, в С е м и к о в і є чимало елементів РУСАЛЬНОГО ТИЖНЯ, „Завивання берези" і т. ін. Та й провідна ідея та ж: культ покійників, ті ж образи русалок, той же Мавський Великдень, який з усіх слов'янських народів відомий лише в Україні. Тут спостерігаємо той же культ лісу, те ж відображення веґетаційного періоду рослин.

VIII. ПОХОРОН ЯРИЛИ

Це свято в Україні було й припадало на час Зелених Свят, але в цьому святі дуже багато неясного, краще сказати, невідомого, недослідженого. Головне, що ЯРИЛО не спогадується у стародавній літературі, і сама назва невідома. Чимало вчених, як М. Мюллер, Н. Тихонравов, А. Фамінцин, П. Єфименко, Срезневський, Касторський, П. Шеффер, Г. Гинкен, Терещенко, Шеппінг, Снегирев, Афанасьєв і багато інших працювали над дослідженням та походженням цього свята та самого слова, але так і на сьогодні нема певних висновків.

Енциклопедія Брокгауза і Ефрона подає велику статтю, але стаття являє лише перебіг дослідів та здогадок.

Однак, Енциклопедія Українознавства, том І-й, стор. 236, — лише згадує, що під час Зелених Свят є обряд „похорону Ярили". Безсумнівним є те, що дійсно ЯРИЛО — це один з дохристиянських богів, але яке він мав призначення — невідомо. Саме слово „я р и л о", визначають по різному: і „юркий", і „прикрий", і „скорий", і „бігущий", і „підіймаюсь"... А значення: і сонця, і сходу сонця, і сили, і швидкости. П. Єфименко так характеризує це божество:

> ...„Він поширює весняний чи ранішній світ, збуджує рослинну силу в травах і деревах, плотську любов у людях і тваринах, молодечу свіжість, силу і хоробрість у людині" (П. Єфименко, „Записки Русскаго Императорскаго Географическаго Общества по Отделенію Етнографіи", 1868 г., том ІІ-й, стор. 79-112).

Етнограф Макаров так характеризує це поганське божество:

> ...„Ярило — древнеруське свято вакханалій, буйств, п'янства, великої розпусти..." (М. Макаров, „Преданія", том І., стор. 45.)

Ярило святкувався у кількох слов'янських народів. В Україні цей обряд переводився так:

Робили перед Зел. Святами солом'яного бована в образі мужчини. Одягали його в сорочку, штани та оздоблюва-

ли зеленню. Свято це переводила молодь, хлопці й дівчата. Під час гри вибирали одну з дівчат, яка мусіла оплакувати „добре божество". Хлопці виносили це опудало у ліс, чи до води. Несли як покійника. За ним ішла вся молодь і співала сумних пісень, на зразок тих, які співаються за Кострубоньком. Обрана дівчина вдає, що плаче й приговорює: „Помер Ярило, помер Ярило... Нема Ярила, нема Ярила... Де Ярило, де Ярило... Ой, Боже, його нема". Коли шестя приходило до води, то всі речитативом приказували: „Помер Ярило, нема Ярила... " Коли його вкидали в яму й засипали землею, всі кричали: „Поховали Ярила, поховали Ярила!" Коли ж топили у річці, то кричали: „Утонув Ярило, утонув Ярило! Виплинь, Ярилочку, виплинь Ярилочку!" Коли ж Ярила закопають, чи утоплять — молодь веселиться, водить хороводи, співає веселих жартівливих пісень; хлопці счиняють двобої, вдавану боротьбу. Вже смерком розходиться молодь з цих вдаваних похоронів-грищ.

Дуже трудно щось сказати про цей ритуал. Живих свідків, які б знали чи бачили цей обичай, я не зустрічав. Незначні відомості мені пощастило взяти з праць спогаданих учених та з Енциклопедії Брокгауза і Ефрона, том 41, книга 82, стор. 807-808).

Відомо також, що в інших місцевостях Ярило проводився так:

Молодь — хлопці й дівчата запрошували старенького дідуся, давали йому гроші за участь в обряді, напували горілкою, садовили на підвищеному місці — у лісі, чи у полі; скакали навколо нього, водили хороводи, наряджали, як покійника, і знову „воскрешали", а головне, зчиняли бої та водили хороводи.

У московщині, зокрема в Орловській губернії, робили опудало Ярили дуже непристойне, цинічне й приспівували соромницьких пісень...

З усього видно, що в різних місцевостях провадили цей обряд різноманітно і що різне значення надавали цьому символічному опудалові.

В Україні — Ярило відповідав поганському богові **вегетації** — росту рослинности, соняшного тепла та, як видно, молодечого кохання чи парування. Хоч, правда, є виразні натяки на те, що опудало Ярили знаменувало відхід ВЕСНИ, всюди цей обичай проводився вже на початку літа. Зробити певні висновки трудно; справа потребує дальших глибоких дослідів.

IX. РУСАЛЬНИЙ ТИЖДЕНЬ

РУСАЛЬНИЙ або КЛЕЧАЛЬНИЙ тиждень — тиждень ЗЕЛЕНИХ СВЯТ починався з Зеленої суботи. Цей тиждень пов'язаний із віруванням у „РУСАЛОК" та „МАВОК".

На Зеленому чи Русальному тижні ходять у полі, в лісі, понад ставами та ріками неприкаяні душі самогубців, які народ у своїй уяві мав, як РУСАЛОК, цебто дівчат-утоплениць. З русалками пов'язано й потерчат — мертвонароджених, чи умертвлених під час породу дітей; пізніше стали називати — „нехрищених".

Тому на РУСАЛЬНОМУ ТИЖНІ не можна ходити в одиночку молодим хлопцям та дівчатам, бо польові русалки залоскочуть, а водяні мавки-русалки — потоплять. Не можна було й купатися на тому тижні, бо, мовляв, тоді буває найбільше утоплених з двох причин: перше це те, що на Зеленому тижні „важить вода з землею", а друге — небезпека від мавок-русалок.

За віруванням наших пращурів під час РУСАЛЬНОГО ТИЖНЯ русалки виходили з води, де вони перебували всю зиму, і ходили по лісі та на нивах. Їх треба було задобрити, щоб вони не збивали квіту в житті, а навпаки, щоб оберігали ниви, сприяли б урожаю. Тому у русальних обрядах беруть головну участь молодиці, а молодь у цьому обряді участи не приймає.

У Зелений вівторок та Зелену середу молодиці зустрічають русалок. У чому полягала ця зустріч? Як проводився цей звичай? Ми досконало не знаємо. Відомо лише те, що молодиці збиралися масово, святочно одягнені йшли

до лісу, на поле, чи на роздоріжжя, розкладали їжу, поштувалися, „закликали русалок їсти й пити з ними, та охороняти їх ниву”, співали русальних пісень і надзвичайно бурхливо-весело проводили ці дні. На межах розкидали їжу й залишали для русалок. Чоловіки й жінки переодягалися, маскувалися й з бубнами, сопілами та волинками вибуяло відбували ці грища. Церква засуджувала ці грища, як бісовські-сатанинські. Але жінки й чоловіки цей обряд дотримували, бо вірування, що русалки „амбітні створіння” й можуть наробити зла й на нивах і з їх дітьми. Існував цілий цикль русальних пісень, з яких у нас залишилося дуже мало. Образ того, як русалка ловить дівчат, подано в такій пісні:

. . . „Ой біжить, біжить мала дівонька,
А за єю та русалонька.
„Ти послухай мене, красна панночко,
Загадаю тобі три загадоньки,
Як угадаєш — до батька пущу,
Не угадаєш — до себе візьму:
Ой що росте без коріння,
А що біжить без повода,
А що цвіте да без цвіту?”
„Камінь росте без коріння,
Вода біжить без повода,
Папороть росте да без цвіту”.
Панночка загадочок не вгадала,
Русалочка панночку залоскотала . . .

(Чубинський, стор. 180-190).

Крім цього, дівчата у часі РУСАЛЬНОГО ТИЖНЯ носили при собі любисток, бо його боялися русалки, а хлопці носили полин.

X. МАВСЬКИЙ ВЕЛИКДЕНЬ

Найстрашніший, найнебезпечніший день на РУСАЛЬНОМУ ТИЖНІ — це був ЗЕЛЕНИЙ ЧЕТВЕР. Лише у цей день русалки могли ходити й ходили по селу. У цей четвер уранці,

до сходу сонця, також і ввечорі по заході—русалки справляли ВЕЛИКДЕНЬ. Це в розумінні найкращий величний і найдовший для них день. Лише у четвер їх душі були вільні, їх випускали на волю, вони робили у житі розгри — водили хороводи, співали, ловили на полі поодиноких дівчат та хлопців, хитрощами їх заманювали у свій стан; балювання проходило у них увесь день. Пили вони пахощі квітів, їли вони меди з квітів, росою вмивались... Але у цей день їм можна було їсти й ті страви, які вони їли до того, як русалками стали... Ось чому на нивах, на межах та суловках розкладали молодиці їжу й питво у Зелений Четвер...

Лише у цей день русалки відчували себе людьми; у цей день у них з'являлося чуття людське й бажання людські: любов, кохання, веселощі, славлення природи, сонця й світу... Нікого й нічого вони у цей день не боялися, лише одного хреста... І коли русалці впадав у вічі хрест, хоч би десь і далеко на полі чи на церкві, вона одразу скам'яніє...

І люди шанували цей день — МАВСЬКИЙ ВЕЛИКДЕНЬ — нічого не робили, пекли на цей день паски-баби, фарбували крашанки, „у гульбищі" проводили день: переодягалися, маскувалися, грали на сопілах, волинках та бубнах, плясали... Грища були безмежно радісно-вибуялі й захоплювали всіх чоловіків і жінок. Хлопці й дівчата у цей день з села не виходили й у цих ритуалах участи не брали, але й нічого не робили, святкували.

ПРОВОДИ РУСАЛОК

У перший понеділок після РУСАЛЬНОГО тижня відбувалися проводи русалок з поля до лісу (а попереду відбувалися проводи з води на ниви). Це пишне й безмежно радісне свято було в дохристиянський період. Усі жінки та періодично чоловіки брали в ньому активну участь. Усі жінки вбирались у трави, квіти та гілки дерев. Такий величний карнавал поволі сунув через усе село до лісу. Могутні співи неслися в повітрі:

. . .„Ой проведу я русалочок до бору,
А сама вернуся додому.
Ідіте, русалки, ідіте
Да нашого жита не ломіте . . .
Да наше житечко в колосочку,
Да наші дівоньки у віночку . . .

А чи:

. . .„Проведу русалочок до бору,
Сама вернуся додому . . .
Проводили русалочки, проводили,
Щоб вони до нас не ходили,
Да нашого житечка не ломили,
Да наших дівочок не ловили . . .”
(Чубинський, стор. 189.)

Веселощі-радощі проходили у лісі, а в степових місцевостях на полі, і аж пізнім вечором поверталося це людне шестя в село з квітами та гілками дерев.

Через тиждень русалки відлітають на небо й тоді вони стають безпечними для хлопців і дівчат . . .

XI. ОБРАЗ РУСАЛКИ ЗА НАРОДНОЮ УЯВОЮ

За народними віруваннями ті дівчата, що померли неприродньою смертю — утоплениці, вішальниці, мертвонароджені тощо — ставали р у с а л к а м и. Народ уявляв їх надприродньої краси дівчатами, з білим чи трохи синюватим кольором тіла, з розкішною розпущеною косою; бувають одягнені у білий прозорий одяг, чи зовсім голі, інколи, зрідка, одягнені в червоний одяг. Русалки проводять безжурне й веселе життя в іграх. Вони живуть і в лісі, і в воді, і на полях. Ті, що живуть у воді, виходять при місяці на берег гратися, водити хороводи; а по заході сонця сідають на березі чи на островку й чешуть свої коси; ті, що в лісі — гойдаються на вітах дерев, одягаються у квіти й зелені віти. До русалок на Русі-Україні було подвійне ставлення: в одних місцевостях ставилися з великими симпатіями, з любов'ю і вважали русалок добрими, але скрив-

дженими надприродніми силами. У тих місцевостях вважали русалок за опікунок нив, лісів чи вод. У других місцевостях — навпаки; вважали русалок „нечистю”, якій треба догоджувати, яку треба задобрювати, щоб не робила лиха.

Вчені пояснюють, як виникло вірування у русалок. У дохристиянські часи не було цвинтарів, а роди хоронили своїх покійників у лісі, на полі, на роздоріжжі, а чи опускали у воду. Пізніше, з приходом християнства, стали ховати покійників на певних визначених місцях — на кладовищах (чи цвинтарях). Самогубців же ховати на кладовищі церква суворо заборонила. Тому нагло померлих, не природньою смертю, по-старому ховали на роздоріжжях, у лісах, на полях, на горах. У народі було вірування, що самогубець, чи нехрищені померлі діти — є грішники, а душі їх небо не приймає, тому ті душі неприкаяні блукають вічно по горах-долинах, водах-лісах. Лише на Зелені Свята ті русалки виходять з води, одні оселюються й бавляться у лісі, другі йдуть на ниви, а треті перебувають у воді, а періодично виходять на берег. Таким чином, видно, що попереду до русалок, як добрих духів-опікунів, ставились прихильно (то вважалися духи чи душі родителів — прародителі), а з часом у понятті народнім змішалися і добрі духи „родителів”, що поховані у лісі, на горі, у полі чи опущені у воду, чи поховані на роздоріжжі — з душами самогубців та утоплениць.

Тисячоліттями живуть ці вірування серед народу. З XIX сторіччя вони почали відмирати, але образи мавок перейшли в казки. Поети, письменники та етнографи цікавилися і цікавляться образами русалок, і, вивчаючи ці образи, опоетизовують, але правдиво, за віруваннями, подають у своїх творах.

Народ вірив, що русалки таки живуть, і що вони періодично можуть перетворюватись у дрібні тварини: білки, птиці, жаби, миші, ящірки тощо.

Вірування було так глибоко закорінене, що в народі оповідали начебто, коли русалка попадеться у людські руки, то живе з людьми, працює, допомагає їм рік, а далі безслідно зникає. Друге вірування було, що коли малі діти,

чи нехрищені — потерчата, можуть бути врятовані, а саме: коли хтось такій малій русалці кине хустку, а чи порсне водою, дасть ім'я й скаже: „Во ім'я Отця і Сина й Святого Духа", — то тоді ця русалка врятована й стає опікуном свого добродія. Можна врятувати русалку іще тим, коли роздати за нехрищену чи загиблу дитину 40 хрестиків.

За віруванням можна було полегчити важке блукання русалки: матері, діти яких стали русалками, у Зелений Четвер збирають малих дітей, годують їх, дають подарунки — то тим русалкам малим полегшувалось безвідрадне блукання.

Люди вірили, що русалки могли наслати на ниви роду град, зливу, бурю, можуть пошкодити врожаю, а тому вони догоджували русалкам: справляли зустріч — коли вони виходили з води й ішли на ниви; справляли проводи — коли знову поверталися у ліс, а чи у перший понеділок після Зеленого тижня відлітали на небо; розвішували для них на віттях у лісі сорочки, хустки, нитки; приймали їх їжею — розкладали в Зеленому тижні на межах у полях, над водою та у лісі — яйця (жовті крашанки), пироги, книші, вареники тощо.

Керували потерчатами та русалками — за одними віруваннями, СТАРША БАБА, а з другими — ДІД-ЛАДО. Усі русалки були слухняні. У воді старшим у них був ВОДЯНИЙ, а у лісі — ЛІСОВИЙ.

На свій ВЕЛИКИЙ ДЕНЬ (ВЕЛИКДЕНЬ), у Зелений Четвер — русалки ставали повними господинями лісу, води й нив. Вони пильно у цей день дивилися, щоб ніхто не купався, не ламав, не нищив дерева, не ходила б молодь серед полів та нив.

Русалки заманювали хлопців і дівчат різними способами: одним співали й ті йшли за піснею зачаровані, аж покиль не опинялися у воді; другим загадували загадки, і коли ті не могли відгадати, залоскотували їх; третім з'являлися білкою чи зайцем. Тварина поволі йде, а хлопець чи дівчина ловить, біжить, аж поки не опиниться у воді. Хлопців здебільшого русалки заманювали своєю красою.

Врешті, давно існував алегоричний похорон русалки. Молодь робила з зеленого віття „могилу”, до могили несли алегоричну фігуру русалки із жалібними співами, потім з русальськими піснями, танцями, музикою. Після низки ритуалів, клали русалку в домовину й запалювали. Навколо горящої русалки справляли грища. В інших місцевостях ту алегоричну фігуру русалки закопували в землю. То вважалося „очищення від нечисті”.

Щоб краще подати образ РУСАЛКИ, я дозволю собі ілюструвати поетичними творами наших поетів — Т. Г. Шевченка з поеми „Утоплена” та Лесі Українки — з „Лісової Пісні”.

Т. Г. Шевченко на фоні романтичної чудесної української природи так подає цей образ:

„Вітер в гаї не гуляє —
Вночі спочиває;
Прокинеться, — тихесенько
В осоки питає:
„Хто се, хто се по сім боці
Чеше косу? Хто се?...
Хто се, хто се по тім боці
Рве на собі коси?...
Хто се, хто се?” — тихесенько
Спитає-повіє,
Та й задріма, поки неба
Край зачервоніє...”

. . . .

...„З того часу ставок чистий
Заріс осокою;
Не купаються дівчата, —
Обходять горою;
Як угледять, то хрестяться,
І зовуть заклятим.
Сумно-сумно кругом його...
А вночі, дівчата,
Випливає з води мати,
Сяде по тім боці,

Страшна, синя, розхристана,
І в мокрій сорочці;
Мовчки дивиться на сей бік,
Рве на собі коси...
А тим часом синя хвиля
Ганнусю виносить:
Голісінька, стрепенеться,
Сяде на пісочку...
І рибалка випливає,
Несе на сорочку
Баговіння зеленого;
Поцілує в очі —
Та і в воду: соромиться
На гнучкий дівочий,
На стан голий подивиться...
І ніхто не знає
Того дива, що твориться
Серед ночі в гаї.
Тільки вітер з осокою
Шепче: „Хто се, хто се
Сидить сумно над водою,
Чеше довгі коси?"

У другій поемі — „Причинній" — Шевченко, за народним віруванням, подає образ вибуяло-веселого життя русалок:

...„Аж гульк — з Дніпра повиринали
Малії діти сміючись.
„Ходімо грітись!" — закричали:
„Зійшло вже сонце!" Голі скрізь,
З осоки коси, (бо дівчата)...

. . . .

— „Чи всі ви тута? — кличе мати!
Ходім шукати вечерять,
Пограємось, погуляймо
Та пісеньку заспіваємо!"

„Ух! Ух!
Солом'яний дух, дух!
Мене мати породила,
Нехрещену положила.
Місяченьку!
Наш голубоньку!
Ходи до нас вечеряти;
У нас козак в очереті,
В очереті, в осоці,
Срібний перстень на руці;
Молоденький, чорнобривий, —
Знайшли вчора у діброві.
Світи довше в чистім полі,
Щоб нагулятись доволі!
Поки відьми ще літають,
Поки півні не співають,
Посвіти нам!... Он щось ходить!
Он під дубом щось там робить!
Ух! Ух!
Солом'яний дух, дух!
Мене мати породила,
Нехрещену положила.
Зареготались нехрещені...
Гай обізвався; галас, зик —
Орда мов ріже. Мов скажені,
Летять до дуба..."

У першому прикладі самогубці — русалка-мати й утоплена нею доня та молодий рибалка; у другому — нехрещені діти — русалоньки та потерчата. У першому прикладі мучаться неприкаяні душі, — у другому безмежно веселяться діти-русалочки під доглядом „МАМИ"; вони вже встигли й козака заманить і утопить...

Але перейдемо до поетичного прикладу з творчости Лесі Українки, що записала цей образ з народної творчости й вірувань безпосередньо з уст волинських — лісовиків, старенький дідусів та бабусів. У „ЛІСОВІЙ ПІСНІ" Леся Українка подає образ русалки польової, яка вважає, що жито

та пшениця з квітами, то її коси, її краса... Вижнуть хліб на полі й русалка мусить заснути до наступного літа:

Розмова Русалки з Лісовиком:

Русалка: (випливає на берег і кричить):.

„Дідусю! Лісовий! біда! рятуйте!

Лісовий: „Чого тобі? Чого кричиш?

Русалка: „Там хлопець на дудки ріже очерет!

Лісовик: — Коби всії біди! Яка скупа.

Ось тута мають хижу будувати, —
Я й то не бороню, аби не брали
сирого дерева.

Русалка: Ой леле! Хижу?

То се тут люди будуть? Ой ті люди
з-під стріх солом'яних! Я їх не зношу,
я не терплю солом'яного духу!
Я їх топлю, щоб вимити водою
той дух ненавидний. Залоскочу
тих натрутнів, як прийдуть!

Далі провадиться розмова з Мавкою, яка пішла до людей і дожинає Лукашеве жито... А тоді Русалка мусить на зиму засипати... Вона благає Мавку не дожинати жита, залишити:

Русалка: (Благає Мавку, щоб не жала жита, а залишила):
Русалка Польова: (з благанням кидається до Мавки).

Сестрице, пошануй!
Краси моєї не руйнуй!

М а в к а: Мушу.

Русалка Польова:

Уже ж мене пошарпано,
Всі квітоньки загарбано,
всі квітоньки-зірниченьки
геть вирвано з пшениченьки!
Мак мій жаром червонів,
а тепер він почорнів,
наче крівця пролилася,
в борозенці запеклася...

Мавка: Сестрице, мушу я! Твоя краса
на той рік ще буйніше запишає,
а в мене щастя як тепер зов'яне,
то вже не встане!

Русалка Польова: (Ламає руки й хитається від горя, як од вітру колос).

Ой горенько! Косо моя!
косо моя золотая!
Ой лишенько! красо моя!
Красо моя молодая!

Мавка:
Твоїй красі вік довгий не судився,
на те вона зроста, щоб полягати.
Даремне ти благаєш так мене, —
не я, то інший хто її зожне.

Русалка Польова:
Глянь, моя сестро, ще хвиля гуляє,
з краю до краю.
Дай нам зажити веселого раю,
поки ще літечко сяє,
поки ще житечко не полягло, —
ще ж неминуче до нас не прийшло!
Хвильку! Хвилиночку! Мить одну, рідная!
Потім поникне краса моя бідная,
ляже додолу сама...
Сестро! не будь як зима,
що не вблагати її, не вмолити!

Мавка:
Рада б я волю вволити,
тільки ж сама я не маю вже волі.

Русалка Польова: (Шепче, схилившись Мавці до плеча).
Чи ж не трапляється часом на полі
гострим серпочком поранити руку?
Сестронько! зглянься на муки!
Крапельки крови було б для рятунку доволі —
що ж? Хіба крови не варта краса?

На жаль, я не можу зупинитися на аналізі ілюстрованих образів за браком часу й місця; та це й не моє пряме завдання. Я лише мушу сказати, що образи я не зміг подати цільні, бо певен, що зацікавлені особи звернуться безпосередньо до названих вище творів. Треба лише розрізнити образи подані Т. Г. Шевченком і Лесею Українкою. Леся Українка вклала в образи Русалки Польової та Мавки Лісової глибокі філософічні думки, але від уявного образу Русалки та Мавки — не відійшла. Отже, як попереду я зазначив, що було в народі два погляди на Русалок та Мавок: одні вбачали в Русалці к р а с у, високе чуття, кохання, любов, мистецтво, доброту й сердечність... Коли ж русалка була недобра до людей, то винні люди. Оці погляди й подала в своїй чудесній і глибокій драматичній поемі Леся Українка в образах Польової Русалки та Лісової Мавки.

Т. Г. Шевченко подав образи, головне, водяних русалок та потерчат, їх життя, безтурботність та інших — які мучаться, нудяться і за світом і гризуться за свої земні гріхи.

Прекрасно подали русалок й інші поети та письменники, зокрема М. В. Гоголь, а образи м а в к и — неперевершено подав Коцюбинський у своїй цінній повісті „Тіні забутих предків". А взяв М. Коцюбинський цей образ мавки в гуцулів, де ще й тепер прекрасно зберіглися стародавні звичаї-обичаї.

Щодо образів р у с а л о к Шевченка та Лесі Українки, то вони також ці образи взяли з уст народу й своєї фантазії не подають.

МАВКА

Досить довго зупинилися ми на образі русалки. Диференціювали ми, що русалок нарід розрізняє три види: польові, водяні та лісові. Лісові русалки мають назву у народі, у більшості, м а в о к або н я в о к. Головна різниця полягає в тому, де який вид перебуває. Але м а в к а відрізняється від русалки польової іще й тим, що у неї

ззаду у плечах все відкрито й видно всю нутробу, також і в хлопців-мавок. Мавки дуже веселі, живуть громадами, танцюють надзвичайно довго й шалено; мають гарний тоненький голосочок, дуже швидкі, невпинно бігають по горах та лісах; бояться л і с о в и к а, а в Карпатах — гуцульські м а в к и — бояться ч у г а й с т е р а. Мавка, як і русалка, може жити з людьми деякий час; вони люблять красу, волю, спів, понад усе люблять природу. Дерева лісові вважають за сестер і братів... Вони прагнуть кохання, любови, краси.

Образи українських русалок та мавок, як художні, досить високі й стоять нарівні з римськими та грецькими німфами, сербськими в і л а м и та німецькими е л ь ф а м и; дуже близькі до норвезьких в а л ь к і р і й. Література про русалок та мавок досить багата. Вирізняються ґрунтовним дослідженням цього вірування такі праці:

1. Милорадович, „Заметки о малорусской демонологіи", „Кіевская Старина", 1899 г.;

2. Сборники Чубинського; „Збірники Маркевича; Б. Грінченко, „З уст народа";
3. Академік Веселовський, „Разисканіе в области духовного стиха"; 4. Готскіе ігри візантійского придворного церемоніалу в фресках Кіевского Софійского собора — об'ясняються русаліями"; 5. Енциклопедич. Словар — Брокгауза и Ефрона, том XVIII, кн. 35, стор. 285.; Большая Енциклопедія „Просвещеніе", том 16, стор. 600, изд. 1903 год; Афанасьев, „Поэтическіе воззренія слов'ян"; Сумцов, „Культурние пережитки", Иванов, „Сборник Харьковского филологического О-ва, стор. 67-74.: „Етноґрафическое Обозреніе" т. 1-й, стор. 61; том 2-й 76; Матов і т. д.

XII. ПОЯСНЕННЯ ДО ЗЕЛЕНИХ СВЯТ

Підсумовуючи дохристиянські ЗЕЛЕНІ СВЯТА чи РУСАЛЬНИЙ ТИЖДЕНЬ, ми мусимо відмітити головні мотиви та провідну думку чільних ритуалів та дій. Звичайно, на сьогодні й це зробити не легко, бо до нас, як попереду було сказано, не дійшли ті свята в цілому, а дійшли лише

окремі фрагменти, на основі яких ми й примушені робити висновки (інколи й хибні). Під назвою ЗЕЛЕНІ СВЯТА треба розуміти, що в дохристиянські часи — це була **ціла низка літніх свят,** які з приходом християнства протягом сотень літ утратились, та з'єднались лише в понятті ЗЕЛЕНІ СВЯТА-РУСАЛЬНИЙ ТИЖДЕНЬ. Ми з певністю можемо назвати частину тих свят: веґетаційне свято — росту рослин; свято л і с у; свято в о д и; свято н а в' є — культ покійників; свято к в і т і в; свято п о л і в-н и в; свято "рожаниць", русалчині свята; свято с о н ц я і т .д. Я вже поминаю названі попереду свята: „Водити т о п о л ю", „Похорон р у с а л к и", „Похорон Я р и л а", С е м и к" і інші.

Отож, усі ці назви дуже стародавні, з часів кланового періоду (родового побуту). Ліс у ті стародавні часи носив назву „ш у м", „шумлячий". А тому, коли чуємо зеленосвятську пісню: „йшли дівчата шума завивати" — нам стає ясним: що початки Зелених Свят певно ведуть з часів лісового „просічного" (випалювали ділянки лісу під просо) господарства. В уяві людини первісної культури „шум" і привітний, і багатий, і надійний: там багато таємничого, незрозумілого, загрожуючого й удень і вночі — водяться небезпечні звірі, гадюки, птахи, мавки, лісовики і т. д. Але „шум" і привабний, корисний, необхідний — там і лови прекрасні проводяться; там і хліб сіється (коли господарство було зосереджене в лісі); там і худоба випасається; там мед здобувається; там сіно коситься на зиму для худоби; там і помічні зілля ростуть; там прекрасне дерево для будови та для виробу посуду та приладдя різного; там і поховання... Ось чому виник культ дерева, культ лісу.

У багатьох народів світу в давнину були „священні гаї", де молились народи, де приносили жертву своїм богам, де „шум"-ліс пророче промовляв до людей, як дуби та Пітія в стародавній Греції. Є думка, що й у наших пращурів у ті далекі часи були „священні гаї", про що ми маємо чимало натяків з літописів, з чужинецьких джерел та з різних леґенд, сказань та проповідей духовних осіб віків XI-XII й

пізніших часів. Та й до останніх часів в Україні окремі дерева вирізнялись від інших і шанувались, як символи — дуб, ясінь, явір, тополя, береза, липа. І навіть до кінця XIX ст. в окремих місцевостях не можна було ламати гілля з дуба на клечання; не можна було викорчовувати молодого дуба; а коли рубали на будову, то це робилося з особливими ритуалами...

Культ дерева, лісу в Зелених святах досить яскраво відбивається. По клечання їде до лісу старший родини (колись, звичайно, старший роду) — це також шана лісу; ліс забирають (клечання) господарі у „гості" — в хату, на обори, стайні, хліви, комори, клуні, на пасіку. Ним освячують і очищують все обійстя... У дереві „обитають" душі небіжчиків — дідів-прадідів, а всі душі святі. Дід-Ладо — добрий дух прадідів — опікунів роду, родини з гіллям-клечанням приходить до господарів разом з іншими добрими духами. Але духи-Лада „обитають" і на нивах і в воді; вони п'ють нектар з квітів і споживають амброзію — отже ці добрі духи „обитають" і у квітах. Ось чому так шануються квіти, ось чому їм в Русі-Україні існував культ. Друге, квіти — це різні символи-алеґорії, мають різне чарівне значення, — це вияв-побажання та й чаклування через квіти, бо вони знаменують і любов, кохання, радість, здоров'я, силу, надію... Вони знаменують і журбу, сум... Квіти садять на могилу, а через квіти говорять з душами покійників, а разом посадженими квітами на могилі виявлялась пошана...

Квітників перед хатою в давнину не заводили. Квіти росли у спокійному, тихому місці, дальше від людських осель — у "городчику". Городчик був обнесений огорожею, щоб там не ходили ані собаки, ані кури. „Городчики" доглядаються головне дівчатами. Квіти шануються і польові, і лісові, і водні, і в городчику.

Акад. М. Грушевський і низка інших учених висувають думку, що культ квітів запозичено з Греції. Коли навіть і так, — хоч це трудно цілком підтвердити, — то і в цьому випадку нічого нема того, щоб знижувало наших пращурів. Усяке культурне запозичення — є досягненням і позитивною рисою народу.

Квіти мали іще інше значення — символ краси, а вінки з квітів — промовляють про любов, кохання та парування. У вінках дівчата одружувались, у вінках ішли на народні святкування, а коли дівчина помре, то й у вінку її хоронили.

Таким чином у зв'язку з лісом, культом його, пов'язані й інші свята.

Чому перед Зеленими святками так ретельно вимивали, вичищали хату й усе обійстя? Поперше, що вода й вогонь, як попереду було сказано, були в давнину „найвищими чистителями й святителями", а тому очищали хату й обійстя від злих сил, а подруге, прибирали для таких дорогих гостей — духів-душ пращурів, опікунів. А приносять клечання й квіти до хати, коли „діди сідають (снують) по кутках", цебто, коли смеркне. Було вірування, що духи ходять лише вночі до „третіх півнів". Чи не є це доказом культу покійників.

У зв'язку з культом лісу, з культом покійників виникли образи МАВОК, НЯВОК та РУСАЛОК. З бажанням мати високий урожай — виник образ польової РУСАЛКИ, — у зв'язку з стародавніми похованнями у лісі, у полі та у воді — і виникли в народній уяві образи водяних та лісових МАВОК. Як відомо нам, раніш образи РУСАЛОК — це образи душ покійників; пізніше — це самогубці та нехрищені діти, дівчата тощо.

Хоч людям і уявляється, що це буйна фантазія пращурів у створенні образу МАВОК та РУСАЛОК, але це далеко не так. У віруваннях в РУСАЛОК прихована глибока філософічна думка... Русалка й образ людини, русалки й душі покійників-самогубців, що припадково прийшли на цей світ і також припадково відійшли; русалки й охоронці нив, добродійки, — русалки інколи й шкодять людям... Русалкам „нудний сірий буденний день" — вони прагнуть до високого почуття, до недосяжної краси, безкорисної, у пізнішім розумінні — жаждуть платонічної любови, кохання... Вони розуміють природу, відчувають її, й є справжньою часткою М А Т Е Р І П Р И Р О Д И. З неї вони

прийшли, раділи життю, до неї вони й повертаються. Леся Українка так подає філософічний образ МАВКИ, в її кінцевій розмові з Лукашем:

М а в к а: „О, не журися за тіло!
Ясним вогнем засвітилось воно,
чистим, палючим, як добре вино,
вільними іскрами вгору злетіло.
Легкий пухкий попілець
ляже, вернувшися, в рідну землицю,
вкупі з водою там зросить вербицю, —
стане початком тоді мій кінець.
Будуть приходити люди,
вбогі й багаті, веселі й сумні,
радощі й тугу нестимуть мені,
їм промовляти душа моя буде.
Я обізвуся до їх
шелестом тихим вербової гілки,
голосом ніжним тонкої сопілки,
смутними росами з вітів моїх.
Я їм тоді проспіваю
все, що колись ти для мене співав,
ще як на провесні тут вигравав,
мрії збираючи в гаю...
Грай же, коханий, благаю!"

Вважаю, що ясність цієї цитати для філософічного образу м а в к и достатня й пояснення зайві.

Найближча рідня русалки — це береза-сестра; старенька верба — мати... Русалки безмежно радіють весні — життю, веселі, рухливі, — клясична гра у них та співи — понад усе! У вибуялому вирі гри вони підіймаються у небо, чарують його своїми клясичними тілами, своєю красою... Але вони бояться хреста: лише угледять його — немічні падають додолу... Вони дуже люблять хороводи, зокрема „В о р о т а р я"... І народ їх то любить, то боїться... Господині, проваджаючи „р у с а л к у до гаю", кроплять дорогу їй молоком — дають їй, що у них найкраще, найсмачніше, найспоживніше...

Отже, р у с а л к и та м а в к и — в народній уяві та в народному розумінні — це ПРИРОДА-МАТИ з її чарівною красою, з її таємничим життям, з її змінами; вічна, мінлива, безкрая, з одного стану переходить у другий — то помирає то знову до життя воскресає.

Відціля нам зрозумілий обряд, а краще сказати СВЯТО РОЖАНИЦЬ, зрозуміло, чому в деяких місцевостях в обрязі „рожаниць збіжжя" називали русалок; чому майже в усій Русі-Україні було вірування, що русалки заколосюють збіжжя... Антропоморфічне уявлення (в людських образах) природи привело й до вірувань у русалок, у поєднанні їх з нав'ям — душами покійників.

Надзвичайно яскраво виявлена роля русалок у білорусів у заколосінню жита:

> ...Правяду русалок в зеленая жита. Там русалкі у жите зяленим сяделі. А мой каласочик, як яворчик, а маї житінкі, як праскурачкі". (Шейн, 1, 1, 199).

Залишається питання, чи Зелені — Русальні свята належать до СОНЯШНОГО КОЛА, чи мають у собі КУЛЬТ СОНЦЯ?

Крізь усі Зелені свята — Русальний тиждень — проходить мотив культу СОНЦЯ. І самі спогадані свята є свята зустрічі л і т а, свята привіту с о н ц ю. І ті численні вінки, які плетуть (в'ють) під час Зелених свят, — знаменують не лише кохання, любов, нагороду, пошану, парування, але й визначають-знаменують веґетаційні мотиви та й саме сонце.

Поховання Я р и л и, скакання через вогонь, походи в поле з вогнем, спалення потім, на 10 тижні, а чи в перший петрівчаний понеділок клечання — все це належить до культу сонця.

Врешті, еротичні мотиви, мотиви підбору пари — мають значне місце в святах Русального тижня. Плетіння вінків, гадання з ними, пускання на воду, роздавання вінків дівчиною-„Лялею", коли садять її в яму й зав'язують очі; орґанізація цілком дівочого свята-прийняття (балю) на перший день Зелених свят (в деяких місцевостях на 2-3 день)

з запрошенням хлопців, „завивання берези", водіння тополі" — крім вегетаційних мотивів, яскраво пробиваються й мотиви підбору пари.

Як видно з окремих фраґментів, ЗЕЛЕНІ чи РУСАЛЬНІ свята мали складові елементи — і дівочих свят, і хлоп'ячих, і жіночих (господинь), і чоловічих та разом спільних, як „ходіння на ниви".

XIII. ХОДІННЯ НА НИВИ — „НА ЖИТА"

Похід „на жита" чи „на ниви" це дуже урочисте й стародавнє свято р о д у, яке не змогло „вижити" й християнство. Християнська церква прийняла це свято, лише зробила його дуже „скромним" і надала йому церковного характеру.

Масові святочні походи в поля відбувалися двічі на рік: весною на Юрія та на Русальному чи Зеленому тижні, в окремих місцевостях — у перший петрівчаний понеділок, під час „проводів русалок-мавок".

Основні мотиви — провідні думки цього величного походу полягали ось у чому:

1. Зустріч Сонця на нивах — гімн Сонцю; 2. зустріч та шанування польних духів, опікунів урожаю; 3. вигнання з нив всякої нечисті; 4. проводи русалок та їх умилостивлення, як „рожанець колосіння, рожанець жита"; 5. чарування урожаю; 6. накликання доброго „ведра" — погоди; 7. закликання та відігнання грому, бурі, граду, зливи; 8. гарне визрівання урожаю жита (в давнину — проса); 9. шанування покійників.

Трудно подати цільний образ цього свята, але, судячи з фраґментів, що дійшли до середини, а в окремих місцевостях і на кінець XIX стол., свято стояло дуже близько до „Соняшного гімну пітагорійців (піфагорійців)", а переводилось приблизно так:

Перед сходом сонця вирушав величний похід-шестя всього населення села (поселення) на ниви „серед жита" з тим, щоб перші проміння сонця зустріти вже на нивах. У

цьому поході брали участь і діти — хлопчики й дівчатка і молодь — хлопці і дівчата, і господині, й господарі. Похід уявляв чарівну картину. Усі святочно одягнені; хлопчики й дівчатка у вінках на голові з живих польових квітів з житніми колосками; дорослі дівчата також у вінках з барвінку з додатком польових квітів та колосся; хлопці в ґірляндах через плече з житнього колосся молодого й зрілого минулорічного; жінки та чоловіки переодягнені та замасковані. Чоловіки з бубнами, сопілками, цимбалами тощо, — жінки майже всі заквітчані польовими квітами. В окремих місцевостях під час цього шестя брали й к о з у, прибрану в зелень-квіти та колосся.

Впереді шестя йшли хлопчики та дівчатка, передні безперестанку били в калатала, а пізніше ще й дзвонили у дзвіночки. Під час вступу „на ниви" діти й дорослі здіймали неймовірний галас: діти калатали та дзвонили, музиканти грали, дівчата й хлопці співали — це знаменувало „вигнання злих сил з житів" . . . Цей гук продовжувався до появи перших соняшних променів . . .

Лише блиснуть перші промені сонця, як гамір утихає, всі вмить стають навколішки й з простягнутими руками до сонця могутньо співають:

. . .Вийди-виглянь, сонечко,
у с м і х н и с ь!
Наше зело-житечко —
к о л о с и с ь!
Виглянь-виглянь, сонечко —
у с м і х н и с ь!
Наливайся житечко —
к о л о с и с ь!

Шестя поволеньки посувалося серед житів. Усі учасники співали магічних пісень. Дівчата по черзі з хлопцями співали і веселих веснянок, і русальних, і петрівчаних. Періодично співали й діти, що йшли впереді, потім співали чоловіки та жінки, грали на „дудах", сопілках та цимбалах . . . Під час походу молоді, вже одружені чоловіки та жінки, зокрема

переодягнені та замасковані — танцювали, скакали, жартували, оббігали межами та суловками поля, одне одного ловлячи... Такі грища проводили лише чоловіки та жінки, а молодь лише співала.

Старший шестя (певно в давнину старійшина роду) кропив жита „благовіщенською" та „юр'ївською" водою, а одна з господинь злегка кропила по межах молоком.

За шестям сунулись вози з їжею та іншим. Так поволеньки обходив цей фееричний похід „ж и т а". Серед дня зупинявся, коли бували серед нив лужки-бережки, поблизу польової криниці — увесь похід; старший розпалював вогонь, а господині гріли вже готову, зварену дома їжу. Коли не було „лужка" — шестя для „парастасу-тризини" зупинялося на суловках, розташовувалось по межах.

Спочатку годували дітей, а потім проходив загальний вибуялий „п и р". Люди розташовувались і в загальному гурті й окремими групками на межах.

(Записано з уст старенького священика с. Кисілі Старокостянтинівського повіту, на Волині о. Віктора К. Мельника).

Нині покійний, о. Віктор Мельник розповідав, що подібне шестя — свято полів — у Кисілях відбувалося іще в кінці XIX ст., і що він сам переборював грища та переодягання-маскування й з великими труднощами було врешті замінено це свято хресним ходом, але з усіма особливостями, крім маскування.

Як бачимо з цього оповідання, СВЯТО НИВ — „НА ЖИТА" — носило в давнину дуже урочистий характер і глибокий прихований зміст. „Пир" у полі — це гостювання добрих духів полів; розкладання їжі на суловках та межах — це частування „рожаниць" — русалок, умилостивлення їх, щоб сприяли, чи заколосили жито; переодягання та маскування — це мусіло нагадувати польних духів — душі покійників; гімн с о н ц ю — це вияв великого значення сонця, його культ; спокійне поведення хлопців і дівчат, лише співають, — визначало, що це свято „НА ЖИТА" не свято молоді, а свято господарів. Грища, співи, музика — це ча-

рування й урожаю, звеселення польних духів, русалок-мавок та покійників, а разом відхилення всього того, що може пошкодити урожаю: грози, бурі, грому, граду, зливи тощо.

Цей сакральний обичай обходу нив пройшов крізь тисячоліття, дійшов до нас, а навіть церква прийняла його, лише „християнізувала", — це нам показує, що обхід полів це було чільне свято літнього соняшного кола.

З народних вірувань взяли чимало наші поети та письменники. А дещо перейшло в дитячі гри та забави. І ті поезії, що наші діти й сьогодні викрикують у своїх грах, мають стародавню підставу:

...„Роси, роси, дощику, ярину;
Рости, рости, житечко, на лану..."

Замінені тут деякі слова, але зміст цих дитячих віршиків таки взятий з вірувань наших пращурів...

...„Іди, іди, дощику,
Зварю тобі борщику...
Поставлю на дубу,
Покличу голубу..." і т. д.

Чи не вбачаємо у цих дитячих віршиках магічні дії наших пращурів: накликання дощу, веґетаційний мотив — „рости, рости, житечко"... і т. д.

Не буду описувати наших „Хресних Ходів" на поля в кінці XIX та на початку XX стор., бо це іще свіже й всім відоме, але пригадаймо, що є дуже багато спільного з тими далекими часами: корогви та образи, мають вінки з польових квітів та колосся; похід має загально-громадський характер; спільний обід влаштовується в полі; кропляться ниви святою водою; читаються відповідні евангелії; правляться панахиди за спокій душ покійників і перед походом, і під час походу, і після походу і т. д. Замість веснянок та русальних чи петрівчаних пісень співають церковні та побожні, інколи й апокрифічні пісні.

Трудно відновити цілком те свято, що так давно виникло й так давно виведено у нас. Я дуже радо привітав опо-

відання о. Віктора Мельника, спогаданого вище, бо, хоч це й одиноке оповідання, більше ні від кого я таких подробиць не чув, але воно допомагає нам, і вірю, правдиво, підняти краєчок завіси далекого минулого й поглянути, як воно близько святкувалось...

Про Хресні Ходи на поля літератури є достатньо, але, на жаль, про правдиво-історичне минуле цього свята — дуже мало.

Неясним у цьому святі є те, чому молодь — хлопці й дівчата — беруть таку скромну участь? Дехто з етнографів пояснював це тим, що похід на жита — це були р о з- г р и — свято русалок-рожениць, а тому воно до молоді не стосувалось. Не можу заперечити, а разом не маю сміливости ствердити. Вважаю, що цю справу іще треба досліджувати. Ясно для нас було б тоді, коли б ми знали цикль пісень і, бодай відносно, зміст самих ігор; але, на жаль, це до нас не дійшло...

XIV. ОЧИЩЕННЯ ВОД

свячення криниць, ставків, рік, копанок (ковбань).

До літніх сакральних свят належать також більш скромні, але у ті часи важливі, а саме:

1. Очищення, освячення та заворожіння БРОДІВ-ПЕРЕХОДІВ;

2. Очищення, освячення та заворожіння СТАВКІВ та РІК;

3. Очищення, освячення та заворожіння КОПАНОК-КОВБАНЬ;

4. Очищення, освячення та заворожіння БЕЗОДЕНЬ, ДРАГОВИН та КРИНИЧОК;

5. Очищення, освячення та заворожіння КРИНИЦЬ сільських та ПОЛЬОВИХ;

6. ОБХОДИ СЕЛА чи ПОСЕЛЕННЯ.

Броди-переходи

Люди прирічних поселень завжди мали необхідність переходити ріку чи річку "убрід", переїздити підводами, переганяти на пасовиська худобу, звозити снопи чи сіно, що знаходилося по той бік ріки.

У ті далекі часи іще не було поромів (поронів), та досконалих мостів, особливо через ширшу ріку. При переході, перегоні худоби чи перевозі часто траплялися небезпеки: інколи вода зносила і худобу, і людей. Тому й було в стародавні часи магічне побажання, яким зачаровували людину й вона не так боялась тих бід, що траплялись на воді:

> ...„Хай вас бог рятує
> на кожному броді й переході..."

Первісні люди вірили, що на броді є добра сила, добрий бог, що рятує людей, допомагає їм, але є й лихі сили, які саме й наряджають людей та худобу на ту небезпеку. Добрі сили треба умилостивити, прихилити до себе, а лихі — відігнати, унешкодити.

Яку саме назву носив бог броду-переходу, в чому саме полягали його функції — ми не знаємо. Чи був водним богом Водяник чи Водяний? Трудно сказати, бо в одних віруваннях Водяник уявлявся як добра сила, прихильна для людини, а в других — навпаки.

Отже, улітку вся весь (старослов'янська назва села) у перші дні Петрівки йшла святочним походом на **брід-перехід.**

Часто поля, ліси й пасовиська весі були й на другому березі ріки. Тому обробляти ці поля, чи звозити з них урожай — неминуче треба було перебиратись через брід. Ось чому в силу анімістичного світогляду й треба було брод-перехід заворожити. Для цього й створені були спогадані святочні походи туди.

За деякий час перед походом чоловіки збиралися до броду й упорядковували його: підсипали та зрівнювали

підходи-під'їзди з обох берегів ріки, щоб можна було спокійно в'їхати чи виїхати, вимощували дорогу-переїзд на воді — укладали кам'яними плитами, щоб вода невисоко затоплювала перехожих, проїжджаючих чи худобу. Звозили до броду дерев'яні плахи, кам'яні плити, стовпи, кілля тощо.

В давнину на небезпечних місцях з обох боків броду ставили кам'яні баби, які зберіглися до наших часів і опинилися в музеях та окремих панських маєтках. Ці кам'яні баби щось подібне до грецького бога доріг, подорожніх та злодіїв — Гермеса.

Яке саме шестя було на брід-перехід та його зміст — до нас не дійшло. Не дійшли навіть окремі фраґменти. Це природньо, коли людина навчилася будувати пороми (пороми) та мости — необхідність тих походів помалу відпадала. Хоч, правда, хресні ходи відбувалися до тих стародавніх місць — колишніх б р о д і в — у багатьох місцевостях понад Дніпром, Дністром, Десною та Богом, до останніх часів (XIX стол.).

Коли брід не дуже глибокий, хресний хід переходив через нього, й священик святив воду обабіч.

В окремих глухих місцевостях перед хресним ходом проїздив брід верхи один з господарів і розкидав по воді татарзілля та зілля „нечуй-вітер", за ним ішло шестя. На обох берегах служили молебні. Ясно, що це рештки тих стародавніх походів на брід-перехід, але християнізовані. Подати ж дохристиянський похід на брід, немає найменшої можливости — все утрачено протягом віків . . .

ОЧИЩЕННЯ-ОСВЯЧЕННЯ ТА ЗАВОРОЖЕННЯ СТАВКІВ ТА РІК

„Х о д ж е н і є на в о д у" — під такою назвою існував в дохристиянський період похід на ріку чи ставок, яким користалася в е с ь (село чи поселення) — прали шмаття (білизну), купалися, купали худобу, поїли худобу, ловили рибу, раки, жали рогозу на кошики та очерет на покрівля та огорожу, „мочили" коноплі (прядиво) тощо.

Більшість ставків в Україні — це високомальовничі, досить великі, досягали 5-10 гектарів, а в окремих місцях доходили до 40-50 та й більше. Ставки майже завжди окаймлені навколо (за винятком греблі) очеретом, рогозою, татарським зіллям, верболозом тощо, а греблі з обох сторін обсаджені вербами. Особливо мальовничі й таємничі були верховини ставків — зарослі завжди височезним очеретом та рогозою, були досить глибокі, бо якраз це вони й „приймали" води з інших ставків та річечок, надмірно зарибнені, а очерети та верболозні зарослі наповнені були водним та болотним птаством...

Верховини у ставках, за народним повір'ям, вважалися дуже небезпечними й куди люди боялися заходити... Там була оселя водяного, там проживали водяні русалки, там мав оселю й очеретяний (чорт)... Уночі у верховинах справляли свої ігри русалки, а водяник ними керував... Очеретяний та болотяний — висилали потерчат, які заманювали людей у верховину... На ставах у давнину були розташовані й млини... А в млинах перебували таємничі сили, які крутили млинові колеса та млинове каміння уночі без мельника, співали, гуділи, свистали; а в ніч під Купала, під Великдень, у Великодний четвер, на Зеленому тижні — ті таємні сили й мололи ночами до третіх півнів, — такі були повір'я. Отже, всі ставки з верховинами, з млинами вважалися пристановищем різних надприродніх сил, а тому оповиті численними леґендами та сказаннями.

Ці мальовничі, зарослі навколо, з плавнями, інколи з острівками, — ріки та ставки, часто глибокі, були наповнені різною річковою та ставковою рибою, надзвичайно смачною й добірною: щупаками, коропами, линами, карасями, численною плотичкою та іншими видами риб та раків. Мілчі місця ставків, зарослі ставковою кропивкою, водили безліч раків, у берегів — багато жаб, а на глибших місцях, де цвіли білі та жовті лілеї — водилась велика риба, яка в місячну ніч розшукувала здобич, випливала на глибокі місця — на плесо ставу чи ріки й „кидалася". Якась метрова чи півметрова щука, кинувшись високо над водою, порушу-

вала ту чарівничу тишу ночі над ставом, а кола водні йшли аж до берегів та греблі. На нічного подорожнього це справляло страхітнє враження й у його уяві виникали образи й водяника, й річних русалок, і болотяного й очеретяного ... Подібно, коли пурхне припадково у верховині чи в очереті якийсь нічний болотний птах — також нервує первісну людину й вона вірить, що дійсно ставок, верховина, млин, плавні та верболози — все заселено надприродніми силами-духами ... Не можна не спогадати й того, що майже в кожному ставку, особливо за часів панщини, траплялися самогубства, а чи припадкові утопленики, а все це нотувалося на конто надприродніх сил-духів. І душі тих утоплених нещасливців вітали над ставом, млином та греблею, виходили ночами і темними, і місячними з очеретів, з води й часто заподівали лихо подорожнім ... Так, як видно, зародились у давнину романтичні погляди й особливі вірування щодо водних надприродніх сил-істот. Т. Г. Шевченко та М. В. Гоголь, як і численні інші письменники, дуже гарно, картинно передали ці народні вірування.

А зважаючи на все те, щоб відвернути лихі сили, зупинити злі дії водних істот та прихилити їх на добро та служіння людям — і зародилося свято — культ в о д и — „Ходженіє на воду".

Ми знаємо, що протягом року на ріку чи на став відбувалося декілька священних походів — зимовий, так величний — на Водохрищі; так вибуялий, весняний — на Ю р і я, та такий урочистий улітку на Зелених Святах чи в перші петрівчані дні.

Але це не лише було заворожіння води, її очищення від лихих сил, але це й було вітання й хвала „найвищому чистителеві й святителеві" — в о д і.

Свято води — „ходженіє на воду", а в останніх часах — хресні ходи на воду — складалося з двох частин: 1. Підготовчі роботи на ставу; 2. Саме свято — „хожденіє на воду".

Підготовча робота до свята полягала в практичній справі: зміцнення греблі, розчищення плеса, часткове про-

чищення та зміцнення берегів; укріплення лотоків; ремонтування громадського млина; прочищення верховини, річечок чи озерець, які наповнювали став водою; прочищали ті місця, де прали шмаття, клали нові кладки, розчищали місця водопою, купання людей та худоби; гатили хмиззям слабкі місця греблі та посипали дорогу для шестя піском, накидали по всьому пляцу, де мало відбуватися це свято, татарське зілля, любисток, полин та канупер.

Друга сакральна (священна), головна частина походу на став, а чи освячення ставу — це тоді, коли все населення в е с і (села) урочистим шестям з квітами, гілками клечання з піснями, бубнами-сопілами-цимбалами — йшло на воду. Які саме дні для цього відводилися? На це питання відповісти трудно, бо в різних місцевостях і в різні дні відбувалося це величне чарівне шестя. В одних місцевостях це провадилось на Зеленому тижні, у других — у перший день Петрівки. Правда, було іще освячення води та „хожденіє на воду" й на Купала, але те свято не було так ВСЕНАРОДНЄ, як „хожденіє" на став чи ріку. Купальське „хожденіє" — це було виключно свято молоді, хлопців та дівчат.

Збори всієї людности для походу на став чи ріку провадились обов'язково на „вигоні", краще сказати на р о з д о р і ж ж і. Починалось це шестя вранці на зорі (коли воно починалось у ту далеку давнину — невідомо, але є думка, що до світанку). Під час шестя проходили магічні дії-гри, священні танці та магічні співи на честь „найвищого чистителя й святителя" — в о д и.

Коли шестя підходило до ставу чи ріки — назустріч виходили — один з почесних господарів з шанованою громадянкою-господинею, з уклоном ш е с т ю вітали „гостей" хлібом-сіллю та квітами, промовляючи приблизно так:

Господар: . . . „Свята вода хай очистить від усього лихого наш став, нашу ріку, а хто її питиме — і худоба, і люди, і риба, і все що в ній живе — хай здорове й чисте буде . . .

Господиня: . . . „І всі душі, що витають у цьому ставу (річці) — хай допомагають усім нам, а всі лихі сили —

хай ідуть на болота на очерети, куди курячий голос не заходить"...

Після цього вітання співалися хвальні пісні воді, але які саме, до нас не дійшли. У часи християнські вже співали апокрифічних псальмів, як наприклад:

„Ой ти, водо, пречистая..."

Тоді хліб-сіль господарі-вітальники клали на стіл, який був застелений чистою скатертю і на якому стояло двоє відер води. Яка саме вода була у відрах — сказати трудно, але, судячи по тих обичаях, що відбувалися іще в XIX стор., вода певно була хоч благовіщенська, хоч юр'їська. Коли відбувалися хресні ходи, то також ставили два столи: на одному хліб-сіль, на другому вода та колово. Колово (кутя лише без маку) ставилося в давнину як жертвенна їжа богам, а чи надприроднім силам та покійникам.

Спочатку біля ставу відбувалися певні жертвенні ритуали: ігри, співи, танці та кроплення води в ставу водою з одного з відер. Після цього відбувався обхід ставу. З верховини виходили переодягнені люди, замасковані, які зустрічали шестя, а після обходу ті переодягнені люди вдавали, що „пішли в очерета"...

У чому полягала суть цих священних обходів у давнину?

Тлумачення є різні, а тому трудно зупинитися на одному лише, а краще подам думки взагалі щодо цього. Перша думка: це умилостивлення водних сил, щоб не діяли на зло, а були б прихильні до в е с і (села); друга думка: став населений і душами покійників (у давнину, в дохристиянський період, в окремих місцевостях опускали (пускали) своїх покійників на воду, щоб ішли назад туди, відкіля прийшли. А було вірування, правда не всюди, що перші прародителі приплили водою). Ось тому й віддавалася шана духам-душам прародителів; третя думка, що це шана води, зачарування її, заворожіння, щоб була чудодійною, чистою, цілющою, що надає людині здоров'я; четверта думка: це „хожденіє" — умилостивлення в о д я н и к а та русалок,

щоб милостиві були до людей, до худоби, щоб було безпечно і купатися, і прати, і пити, і худобу поїти, і коноплі мочити, щоб при пранні — всяку „нужду й недугу" вимивати-очищати. Що саме є вірним, що саме було головним, а чи все взяте разом — трудно і заперечити, трудно й ствердити. Безсумніву, що з шестям на воду щось таки було спільне з спогаданими точками, зокрема з покійниками, бо жертвенна їжа-кутя кидалася у воду (дві-три ложки), а решту всі споживали потрошки.

Але повність цього шестя, цих ритуалів подати неможливо. Як попереду спогадав я, до нас дійшли окремі фраґменти та оповідання старих людей. Знаємо ми також, що ця непоборна стихія — вода мала високо-почесне місце в наших пращурів і шанувалася у кожну пору року — всією людністю весі, чи села.

Майже всі ставки та ріки-річки оповиті численними сказаннями, леґендами, оповіданнями. Це дуже багато допомагає дослідженню вірувань наших предків щодо води, населення її різними істотами за уявою прапрадідів, духами та дією тих духів та надприроднiх істот. Але самий ритуал, саме шестя в „гості до води" — відображено дуже слабо.

Хресні ходи на стави та ріку, свячення води — відбувалося все це іще до революції; вони, до деякої міри, є спадщиною, продовженням традицій стародавньої культури, але первісний та середньовічний християнський аскетизм — ті вибуялі свята первісних часів — поборов і християнізував на 75-80 відсотків.

Є у мене занотовано декілька ориґінальних леґенд-сказань з Поділля, Київщини та Полтавщини, про стави, ріки, верховини та млини, але вони будуть подані в етноґрафічних та історичних нарисах під заголовком „Землею українською" (як спогади).

(Про ріки, озера та походи на ріки багато розповів мені, — іще в дитинстві, 1900-1902 р.р. Фанько з м. Юзвина, а мав він тоді 112 років).

ОЧИЩЕННЯ ТА ЗАВОРОЖЕННЯ КОПАНОК-КАЛАБАНЬ

Коли похід на б р і д та на с т а в о к-р і к у — було загальним святом усієї людности, то „ОЧИЩЕННЯ ОПОЛОНОК-КОПАНОК було лише жіночим святом.

Очищення копанок-ополонок припадає на перший понеділок чи вівторок Петрівки. Молоді жінки-господині певного кутка чи певної вулиці, які прали своє шмаття (архаїчний вислів, що визначав прати білизну) у тій копанці чи ополонці, а чи на тому чи іншому березі ставу чи річки — умовлялися між собою протягом Русального тижня, і в умовлений день збирались до своєї копанки. Ані молодь, ані чоловіки участи в святі не брали, за винятком цілком фізичної допомоги жінкам, як покласти нові кладки, вбити кілля під поміст, на якому прали, чи обгородити копанку зсередини і т. д.

Збори провадились так: жінки-господині вставали рано й порали господарство до сходу сонця. Але у цей день нічого не можна було робити в господарстві, крім рядової й щоденної роботи: приготовити обід для родини, нагодувати птицю та інші тварини.

Вранці, до сходу сонця будили малих дітей (у віці 4-7 років), яких брали з собою. Зеленою зеленосвятською гілкою (пізніше свяченою вербою) гнали худобу до череди. З собою брали праники (стародавні прості прилади, груба дощечка з ручкою для вибивання полотен та білизни на річці), дітей у спогаданому віці, їжі різної (хто що мав), щоб вистачило й для других, цебто для „громадки", яка чиститиме копанку, та пляшину чогось міцного — меду, вишняку чи запіканки (в останніх часах горілки). Уся їжа складалася в освячену посудину (в якій святили паски, це, певно, вже вплив християнства); одягалися чистенько, а, крім цього, ще брали напівсвяточний одяг, щоб після праці можна було передягнутися.

Вигнавши худобу, збиралися на „клинці" — роздоріжжі (на горбочку). Поки збируться всі — годували там дітей. Але ось усі в зборі. Сідають і частуються „по чарці",

але ніхто не снідає, бо очищати копанку-ковбаню треба натщесерце. Чарчина обійшла коло, всі повеселішали й починають співати пісень. Пісні співали спеціяльні, які до нас не дійшли, але крім пісень ритуальних співали й веснянок, петрівчаних та русальних. Із співами й вирушали вони до копанки-калабані (ставки здебільшого були дальше від поселення, а тому кожний куток копав собі копанку, — в інших місцевостях називали „калабаню", — щоб жінкам ближче було ходити прати білизну, купати дітей та поїти худобу). Крім спогаданого, брали іще відра (стародавня назва „коновки") та лопати (стародавня назва рискаль). Отож шестя такі були не так великі, але набиралося близько 15-20 жінок. Усе село чистило свої копанки в один і той же день. Тому в селі завжди було досить шумно та гамірно від співів та переспівів жіночих гуртків, що чистили копанки, які здебільшого розташовувались по одному і тому ж поріччю-струмку.

Отож із співами приходить це невеличке шестя до своєї копанки. Насамперед зносять з усіх боків галуззя й розкладають багаття (вогонь), навколо вогню усаджують дітей і старшеньким доручають підтримувати те багаття. Сами, поклавши збоку свої „пожитки" та чисту суху одежу, беруться за руки й співають відповідних пісень та обходять вогонь та дітей по сонцю; перед цим обтикали гілками клечання, що принесли з собою, навколо копанки. Обтикаючи, співали:

„Посаджу я вербицю, посаджу я сухую,
А виросте вербиця, а з'явиться криниця;
Вербиця зеленая, криниця погожая.
Наша русалонька-дівонька — пригожая..."

В кінці XIX сторіччя (а мабуть і в попередніх сторіччях) співали апокрифічні псальми, як, наприклад:

...„Пішла дівка воду брати,
Вода була каламутна...
„Ой це вода нечистая".
— „Ой я вода пречистая,
А ти, дівко, нечистая"...

Я привів саме цю строфу з псальми, щоб підтвердити, що воду в давнину, як і хліб, вважали святими, на які не можна навіть чогось негарного казати, а в воду, зокрема, не можна було навіть щось „брудне" кинути. Прання брудної білизни належало до понять „треба очистити".

Перед приходом до копанки жінок-господинь, — за день-два приходили чоловіки й укладали нові кладки, давали нову огорожу копанки, коли це потрібно було, робили та прочищували канали допливу води та стоку і т. д.

Але повернемось назад. Спочатку жінки, як хоровод, взявшися за руки, ходили соняшним колом навколо вогню, а потім з тими ж піснями навколо копанки. Мабуть перше визначало очищалися вогнем, а друге — чарували-заворожували копанку, виганяли з неї всі лихі сили... У цей час, можливо й умовлено, хтось з-за посічі (своєрідна огорожа) чи з-за плота гукнув:

„Ух! Ух!"

І всі жінки, в чому були, вмить кидаються у воду... У воді проходить деякий час — своєрідне „обливання" та гра. Потім беруть лопати та коновки, викидають грязюку та виливають воду, коли ковбаня невеличка. Коли ж копанка велика, то починають прокопувати рівчак, щоб воду спустити. Тепер на допомогу жінкам приходять чоловіки лише для практичної праці: спустити воду, чи вилити коновками та, коли попереду досконало не полагодили, не зміцнили огорожі та берегів, то саме тепер закінчують цю працю.

За повір'ям, ніхто не може ухилятися чи лінуватися, тому всі на такій праці поспішають, щоб краще упорядкувати, краще обладнати. Але копанка вичищена, вода вилита... Усі наввипередки хапають сухий одяг і біжать у „верби" чи кущі переодягатися. Чоловіки намагаються приховати одяг і проходить своєрідна гра-боротьба. Врешті жінки передягнулися, причепурилися, і аж тепер ладнають собі „снідання", хоч це інколи було зовсім підвечір. Одні господині розкладають біля копанки їжу, а другі обкидають копанку різним зіллям, зокрема татарзіллям та насаджують навколо копанки верби, коли таких не було до того

часу. Потім усі сідають навколо приготовленоі їжі, їдять, п'ють, жартують та співають русальних, петрівчаних пісень. Після цього влаштовують гри: жінки тікають, чоловіки ловлять... Зловивши, піднесуть над вогнем і пускають; ті жінки більш не тікають, стають до гурту, до співів та ігор. Тим часом набіжить вода в копанку, й чоловіки та жінки намагаються облити одне одного свіжою водою з копанки.

Перед приходом череди, всі з піснями повертаються до своїх домівок разом з дітьми. Так закінчувалось о ч и щ е н н я копанок-калабань.

Варто уваги тут те, що у день „очищення" копанки-ополонки ніхто нічого поважного в господарстві не міг робити — ніхто не працював з того кутка, де чистилась копанка-ополонка; друге, жінки-господині йдуть чистити копанку натщесерце — нічого не їли; третє, розкладання багаття біля копанок; четверте, обходи „за сонцем" навколо вогню та копанки; співи магічних пісень; обтикання навколо копанки-ополонки клечанням; ритуальне посадження верби; обливання водою і т. д. — все це магічні-чарівні дії — рештки ритуалів з тих далеких часів, коли світогляд наших пращурів був цілком а н і м і с т и ч н и й.

(Нотатки зроблено на основі опитування старших жінок на Поділлі — Літинщина, Вінниччина та Ушицький повіт).

САКРАЛЬНИЙ (СВЯТОЧНИЙ) ПОХІД ДО БЕЗОДЕНЬ, ДРАГОВИН ТА КРИНИЧОК

Бажаючи розв'язати незрозумілі й неосяжні на той час питання, привело наших пращурів до віри й вірування в надприродні сили — до АНІМІСТИЧНОГО світогляду та антропоморфізму — до уявлення в людських образах спочатку явищ природи — як сонце, мороз, вітер, вогонь, дощ, весна, зима, літо, осінь і т. д., а потім і надприродніх сил — домовиків, русалок, чортів, потерчат тощо. Вірування пішли іще далі, — що всі ці надприродні сили „обитають" — перебувають у неприступних для людини місцях: у скелях, болотах, драговинах, прірвах та кручах.

Драговиною називали засмоктуюче болото, яке завжди, і влітку і взимку, було покрите зеленою свіжою травицею, бо підігрівалось знизу теплою водою, мабуть з підземних теплих джерел, ніколи не замерзало це болото, не покривалось снігом. Коли ж у велику хуґу й занесе його снігом, то він за годину гинув.

Драговини найчастіше бували в мокрих долинах, поблизу річок. Вічнозеленим своїм покровом-килимом манили до себе й подорожню людину, і тварин. Коли ж хтось ступить на драговину, вона його засмоктує, і слід зникає. Дуже трудно рятувати людей та тварин, які попали у драговину.

Ось чому в давнину й повстав обряд „ходити на драговину", властиво до драговини. Ті ходження відбувалися віками й докотилися до наших днів (кінця XIX століття). У часи християнства ці шестя відбувалися, як хресні ходи, під знаком християнської віри.

Мета тих сакральних походів до драговини у давнину — це умилостивлення „єства", задобрення його, що жило й було господарем драговини, треба було заворожити, зачарувати те „єство", щоб воно не „хапало" людей та тварин, і цим не чинило людям зла. За деякими, не цілком ясними, здогадами та відомостями під час цих околишніх походів приносились жертви „єству драговини", як кутя, кроплення молоком та кидання крашанок.

Такі походи, судячи за останніми походами та оповіданнями, супроводжувались співами, грою музик, танцями та іграми, особливими замовленнями. До драговин ішли з гіллям-клечанням, полином, татарським зіллям, з квітами та Юр'євою водою, а в останніх часах деінде — з благовіщенською стріховою водою.

У процесі заворожіння насаджували навколо драговини верби (коли вже такі були, то насадження провадилось символічне). На деревах і в деревах вітали душі покійників та русалки з мавками — опікуни людського „очага" (вогнища-хати). Тому дерева й остерігали проходжих та тварин. Драговину обходили з вогнями, саму кропили чарівною водою. За часів християнства, під час хресних ходів

до таких небезпечних місць, співали священні пісні, читалось кілька Євангелій, обкаджувалась драговина кадилом, обходили з свічами, хвореньґами та образами.

Коли були сказання, що в драговині загинули люди, служились панахиди ... Багато існує леґенд про драговини. Леґенди досить різноманітні.

На Вінниччині між селами Хмельова-Зарванці та Якушинці, у долині, де протікає струмок і викопана криниця, була невеличка драговина. За місцевими переказами вона „поглотила" чимало людей, а навіть у 1913 році дійсно засмоктала юродиву людину — Юхима. Цього Юхима, правда, витягали, але вже неживого, бо, як видно, опинився він у драговині звечора. Напружуючи зусилля викарабкатись, ув'язав усе глибше й глибше. Прохожі близькою дорогою (драговина близько дороги), чули стогін, але, під враженням сказань, що там щоночі „нечиста сила" стогне й заманює людей, тікали. А крім того, було повір'я, що в драговині мучаться душі самогубців і що дуже небезпечно зупинятися й дивиться в бік драговини, коли чутно відтіля якісь звуки. а чи благання про порятунок ...

Друга подібна драговина була вбік Літинського повіту, на Поділлі, між селами Слобідкою, Саварівкою та Лукашівкою, поблизу ставу Росохватий. Про цю драговину мені розповідав старенький дідусь Артем Мельник таку леґенду, як видно створену пізніше, у часи кріпаччини:

..„Дід Марчук, кріпак пана Маковського, (такий польський пан дійсно був і мав маєток у с. Зарванці, можливо, що він мав іще й в інших селах), який служив при дворику льокаєм, — був покараний паном: дали йому 50 різок і зранили тіло до крови. У невимовнім горі, ледве йшов пізно увечорі, під Іллів день, Марчук додому ... По дорозі зайшов у „Довгу коршму", („Довга коршма" дійсно була на Літинському шляху під с. Зарванці). У коршмі розпитав Лейба Марчука, чого невеселий „пан льокай", чого зажурений, чого смутний? Марчук розповів свою біду, що пан його задаремно так тяжко покарав ... У пана хтось відіткнув у погребі бочку з горілкою, горілка вилилась. Пан сказав, що це таки Марчук зробив, бо у нього ключі від погреба ... Але він, Гнат Марчук, Богові душу

винен, бо в той день і до погреба не ходив; не знав і не відав, хто те лихо заподіяв...

Лейба налив одну-другу чарку... За заплату не журився, бо Марчук завжди був при грошах...

„Іди, Гнатку, спокійно додому, а завтра приходь до коршми, і ми зробимо так, що пан Маковський знову буде добрий до тебе..."

І пішов Гнатко (так пани звали свого льокая). Але треба було пройти через греблю. Час уже був пізній... Ступає на греблю, коли назустріч йому двоє маленьких дітей з ліхтариками в руках, — а ніч була темна. Гнатко дуже дітей любив і схилився подивитись на них... Хотів їх узяти на руки... Коли це виходить з драговини „той" і каже:

„Марцю, не чіпай моїх дітей... Іди сюди, тут твій пан сидить і хоче тобі щось сказати... Він добрий до тебе знову... Іди..."

І видалось Марчукові, що він іде до дворика пана Маковського. Ось його зустрічає й другий льокай і каже: „Швидше, Марцю, бо у пана гості, треба обслуговувати..."

Марчук поспішає... Ступив у драговину... І більш його ніхто не бачив, не чув про нього... Лише перед Різдвом та Великоднем чутно жалібний голос Марчука: „Рятуйте, рятуйте! Нас тут багато!"

Народні сказання підносили, що і в Хмелянській і в Слобідській драговинах загинуло понад 20 людей та чимало худоби. У всіх оточуючих спогаданих селах кружляло чимало леґенд про названі драговини.

Подібну леґенду про драговину чув я і в містечку Станиславчику на Ольгопільщині (Ольгопільський чи Винницький повіт на Поділлі, не пригадую), де біля ставу також була драговина. Але фігурує тут закоханий у дівчину хлопець. Пан Рокинцький не дозволив йому дружитися з дівчиною, обезчестив її та видав за другого парубка... А далі також зустрічають його діти з вогниками-ліхтарками, запровадили його в драговину... Тут він зустрів свою Параску... А потім і його і його Параски не стало... „Той заманив, узяв у драговину" і т .д.

БЕЗОДНЯ.

Під поняттям „б е з о д н я” треба розуміти велике й глибоке джерело, що безперестанку б'є з-під землі, ніколи не замерзає, хоч вода у ньому влітку так холодна буває завжди, що „аж у зуби заходить”. Такі „безодні” давали здебільшого початки рікам, річкам, наповнювали стави та озера. У багатьох безоднях буває, за народним віруванням, — „цілюща вода”, яка допомагає від хвороб та всяких лих”... А „по вірі вашій і дасться вам...”

Майже всі безодні оповиті безліччю леґенд та сказань, опоетизовані, виспівані в місцевих народних піснях. Населення оточуючих сіл ставилося до таких безодень з особливою шаною, увагою та любов'ю. У давнину влаштовувалися священні шестя до безодень, а в часи християнства — урочисті хресні ходи. Щоб скоротитись в матеріялі, я подам сказання про одну з б е з о д е н ь на Вінниччині в місцевості, що носить назву „ С П І Л Ь Н Е” (Іще існували назви саме тієї місцевости, де розташована безодня — „БОЖЕ”, „СОНЯШНЕ”, „ВЕЛИКОДНЕ”.) А знаходиться ця безодня у вільховому лузі, далеко від поселень, між селами Шереметка-Вишня — Ведмеже Вушко, Зарванці та Якушинці. У цій безодні цілком прозора вода, природньо газована, завжди дуже холодна, неймовірно клекотить-котить з-під землі, наче кипить, вкрита від бурління пухірцями.

Квадратова площа безодні близько 9 кв. метрів. Вода цієї безодні наводнює цілу систему ставів на р. Вишенці, що вливається у Бог.

Ця безодня оповита безліччю леґенд-сказань і шанована десятками оточуючих сіл, які до останнього часу приходили до БЕЗОДНІ, як на прощу, чи до евангельської „Овчої Купелі”, привозили калік та хворих, служили там молебні та панахиди. Безодня ця знаходиться серед великого вільхового лісу, серед численних кущів калини, шепшини, проскурини, орішини, глодини. Проміжня між деревами площа заросла будяками-чортополохами, кропивою та іншими „розкішними” бур'янами. Лише одні вузенькі стежки, міцно та гладенько утоптані, вели до БЕЗОДНІ з усіх сторін. Дивува-

лись іще тоді окремі відвідувачі, що така цінна безодня з цілющою водою, а так занехаяна, що до неї не можна й під'їхати ... Хворих приносили сюди.

Яку форму та зміст носили ті сакральні походи в давнину — невідомо, але з переказів ми дізнаємось, що „ходили до БЕЗОДНІ" з діда-прадіда, з незапам'ятних часів."

Дозволю собі для ясности й зрозуміння привести тут дві леґенди-сказання.

...„За часів кріпаччини жив край села Лисогори середніх літ чоловік, на ім'я Гордій Гаврилюк. Людина була працьовита, чесна, добра до всіх ... Але щось сталося з Гордієм, і він нічого не міг затримати у шлунку ... Нічого не міг їсти ... А що з'їсть — все йому не на користь ... Врешті Гордій зліг. Пан послав посланця до Гордія, щоб ішов на панщину ... Але Гордій не міг і підвестися. Пан не повірив посланцеві й приїхав сам переконатись. Гордій звернувся до пана допомогти йому. „А чим я тобі допоможу, — сказав пан. Видно час твій приходить ..." Тоді Гордій розповів панові свій сон. А сон був такий:

...„Перед неділею у сні приходить до Гордія його покійний дьядьо (так називали в давнину батька) та неня. І кажуть мені: „Добивайся до БЕЗОДНІ й будеш здоровий ..."

Отож Гордій і попросив доставити його до БЕЗОДНІ. Пан пообіцяв і прислав кріпаків допровадити Гордія до БЕЗОДНІ. Привезли до лугу, перенесли до БЕЗОДНІ й поклали його на краю, підстелили хмиззя та соломи. „Лежи, пий, та в безодню не упади", — сказали йому. Біля нього поставили кухля, щоб міг доставати та пити ту воду, поклали й хліба ... Сказали, що завтра попросяться у пана і навідають його ... Відходячи від хворого Гордія, сказали кріпаки: „Тут йому і кінець ... Коли не кінчиться, то комарі заїдять ... Та й різні духи тут його доконають ... Довідаємось до нього завтра хіба для того, щоб його запорпати тут ..."

Довідались кріпаки до Гордія, пішло після роботи й людей чимало ... Підходять, дивляться й диву даються: Гордій сидить і хліб їсть. Залишили йому кресало, назносили хмиззя, розклали багаття. „Підтримуй, Гордію, вогонь, комарі не так будуть кусати, а ми до тебе іще довідаємось ..." А за тиждень-два — Гордія й не пізнати: видужав, усе міг їсти, але повсякчас потребував води з Безодні.

Чи так воно було, сказати не можна, але дійсно в с. Лисогорі така людина за кріпаччини була.

(Розповів цю легенду-сказання Андрій Гаврилюк, правнук того легендарного Гордія).

І друга легенда також має тему з часів кріпаччини, висвітлює недолю селян-кріпаків:

...„За давніх часів польської неволі, коли ляхи безмежно й жорстоко знущалися з наших людей — (а був тоді дідич-кріпосник Якушинський) — сталася така подія: лютий-прелютий пан не визнавав православних свят. Правда, люди працювали і в його свята, бо обіцяв, що „будете святкувати свої” ... Але, коли наступали „свої”, то він казав, що то свята „схизматів-хлопів”, що то свята не його.

Отже, наказав цей пан зорати ниву-лан біля Зарванського та Спільного (так називалися місцевості). А була в той час Велика П'ятниця”. Осавул передав наказ пана дідусеві Андрієві Харчукові — звелів негайно йти з чотирма волами й за три дні зорати ниву. То саме припадали дні Великої П'ятниці, Великодної Суботи й перший день Великодня. Харчук попросив осавула, щоб дозволив йому піти й прикластися до Плащаниці... Осавул доклав панові-дідичеві. Той розсердився, налаяв Харчука й наказав іти орати, не повертатися в село, покиль не зоре увесь лан...

Нічого робити — „вище себе не скочиш” — пішов старий Харчук з онуком-погоничем, малим хлоп'ям, та собачкою Псюньком...

Оре старий дідусь день, оре другий... А на третій день, цебто на Великдень, не зчувся старий, як опинився біля Безодні... А Безодня не має дна... І потягло Харчука в Безодню з онуком, собачкою, волами та плугом... І ніхто більше не бачив ані діда Харчука, ані хлоп'яти, ні собачки, ні волів...

Посвятили паски в селі. Плачучи понесла Харчукова бабуся дідусеві й онукові свяченого розговітися... Сьогодні ж Великдень...

Шукала, шукала... гукала — нема. Аж сліди волів та плуга завели бабусю в луг до Безодні... Дивиться — навколо нема нікого й нічого... Аж помітила слід ноги дідусевої на краю Безодні. Сльози рікою біжать... Коли чує... „Гей, гей! Гей, Сірий, гей, Половий!... Соб...” Чути голос дідуся, чути голос хлоп'яти, батіжок посвистує... собачка гавкає... І знову у всі сторони розглядається бабуся, а ніде нікого нема...

Знову слухає... І чує, дзвони великодні дзвонять, і співають „Христос Воскрес"... Де це? Адже до села далеко... І вже великодну службу давно відправили... Свячене з рук бабусі випало, і Безодня поглинула його... Прихиляється до землі... і, о, Боже! Це в Безодні спів і дзвони, і погейкування дідуся, і голосок онука та гавкання собачки... Чутно розмову онука з дідусем..."

Шанували протягом віків околишні, а навіть далекі села, це казкове романтичне джерело — Безодню на Спільному. З глибоким чуттям минулої кривди навідували це місце щороку на Великдень і дорослі, і малі.

Підлітки бігали щороку у Велику П'ятницю слухати в Безодні. І вчувався їм і голос дідуся, і розмови хлопчика-погонича, і римигання волів, і гавкання собачки... А на Великдень вчувались відвідувачам і великодні дзвони, і спів могутнього „Христос Воскрес!"

Віра в народі у цю леґенду була така велика, що довгі роки на другий день, а інші — на перший день Великодня приходили до Безодні з хресним ходом „похристуватися" та коротку службу відправити за спокій загинулих у цій безодні.

Глибоко й беззастережно вірили люди в цю леґенду, освятили її протягом віків своєю глибокою любов'ю та творчістю — сказаннями, піснями.

Чимало створив нарід леґенд і вірувань у ті численні й добрі, і злі-лихі сили, що перебували в Безодні...

Подібних біблійних „Овчих Купелів" — безодень, дуже часто з цілющими мінеральними водами, було в Україні чимало. Я привів приклад — дві леґенди-сказання, але таких сказань, можливо й дійсних, — створено народом безліч.

Щодо стародавніх походів „на БЕЗОДНЮ", тих ритуалів-церемоній у нас, на жаль, нічого не зберіглось.

КРИНИЧКИ

Це маленькі джерела глибокої підземної джерельної води, завжди холодної, прозорої. Кринички площею кожна були, порівняльно, невеличкі, коло 1-2 квадратових метри площею та 1-2 метри глибиною, інколи й мілчі. У цих кри-

иичках, яких бувало по дві-три в одному місці, майже завжди бувало мінеральна „цілюща", як люди казали „помічна" вода. І ці Кринички, водою з яких дуже часто селяни лікувалися, також окутані леґендами та сказаннями.

У тих місцевостях, де є такі „чудодійні" Безодні та Кринички, коли їхали люди на жнива, обов'язково, бодай у перший день зажинок, набирали у барилка воду з них, бо вірили, що вода з Криничок чи Безодень є „чарівна", і коли вживатимуті її під час жнив, будуть здорові, не болітиме спина, „не пустять крови", цебто не покалічаться серпами, що дуже часто бувало на жнивах. Вірили вони, що коли цю воду привезуть на поле, покроплять поле — буде гарна погода на жнива, мине градова туча, мине злива, а сонце не так пектиме, як завжди. І для коней цієї води брали, щоб здорові та міцні були.

До таких Криничок щороку під час Зелених Свят — Русального тижня, — в інших місцевостях на Івана-Купала чи на Іллі відбувалися хресні ходи. Кринички святилися, правилися біля них і молебні, й панахиди за спокій душ полеглих чи померлих. Окремі Кринички в Україні знані широким масам і шановані народом як „чудодійні". Для ясности та для прикладу подам сказання про Кринички, що були між Лисогорою, Майданом Юзвинським та Саварівкою на займищу, що прибрала цю ж назву — Кринички.

„Півкілометра на південь від „Липок" (Стародавній великий торговельний шлях іще за князівської доби — Київ — Західна Европа), на межі Якушинецьких та Саварівських ланів є дуже стародавні мінеральні джерела — „КРИНИЧКИ". Ці джерела існують з незапам'ятних часів (їх є три) і дають потоки-річечки, що також носять назву „Кринички". Річечка „Криничка" тече дуже глибоким річищем, в окремих місцях доходить до 3-х метрів глибини. У цьому річищі знайдено перед першою світовою війною велетня скам'янілого дуба та деякі стародавні залізні, крем'яні та бронзові речі. Установлено, що на цьому річищі був великий став зількома млинами. Але це все так давно було, що й в переданнях селян не збереглося.

Вода у цих джерельцях-Криничках холодна, „аж у зуби заходить", прозора, „помічна", лікувальна. Всі околишні се-

ла глибоко вірять, що вода у цих Криничках має особливо цілющу силу, чародійні властивості. За десятки кілометрів приходять і приїздять люди за цією цілющою водою.

Кринички оповиті численними леґендами та сказаннями. Більшість леґенд розповідає, що Кринички з'явились в часи великого змагу Хмельницького з Польщею.

У пам'яті моїй збереглася леґенда, яку оповідав мені мій дідусь:

...„За давніх часів польської неволі, коли з ляхами бився славний Хміль, а його отаманом на Вінниччині був лицар Б о г у н, багато полягло й наших козаків і ляхів у „Криничках". Кров так текла, що „Середній" (таку назву носить поблизу розташований став) і ріка „Криничка" стали червоні від крови. Дуже напосідали ляхи на помічника Богунового Андрія Харчука. (Це ім'я і прізвище спогадується в багатьох леґендах та сказаннях) ... Поранили його ... Тече з ран кров ... Навколо стогін ... Нема кому помогти, порятувати ... А він молиться, щоб Господь підвів його, полегчив його муки, щоб іще зміг він за наругу українського народу, за віру православну — помститись ляхам ... Але несила його була встати. Навколо побиті ... А важко поранені просять на себе смерти ... Спрага велика. Хоч би крапля води ... Нічим спраглих уст помочити ... До річки доповзти, хоч і недалеко вона була, — несила ... І став козак-отаман з горя землю-матінку руками дерти, зубами гризти ... Став іще сильніше молитись, Бога просити о порятунок ... І враз полилась з землі, на горбочку, над річкою, — чиста, прозора, цілюща вода ... Напоїла вона всіх поранених. Облили козаки цією святою водою свої рани й ожили. І взяли вони знову зброю в руки й знову вирушили з своїм отаманом на ляхів. Скарали вони тоді цілі леґіони на смерть, бо зайшли ззаду, несподівано. З тих часів і стали Кринички у великій шані всіх дооколишних сіл ..."

(З журналу „Пороги", ч. 23-24, серпень-вересень 1951 року).

Самий рельєф та матеріяльні знахідки, як також могили свідчать, що насправді тут відбувалися бої у давнину.

Для повноти подаю й другу леґенду, яка підтверджує, що в Криничках вода була дійсно цілюща.

...„Був у Ярини Ґрещукової, вдови, єдиний син Гриць. Ярина залишилася вдовою, коли Грицеві було

півтора року. І ріс Грицько уродливий, і здоровий, і слухняний, і роботящий... Старших та матір свою шанував... Настав Грицькові 18-й рік. Тішилась мати красунем, заглядалися на нього дівчата... І пішов Грицько косити... А увечорі вже нездужав і ледве додому причвалав... А на ранок, вже й встати на ноги не міг... І приснився йому сон, що він з Криничок води напився, і здоровий став... Пролежав він кілька років... А коли став з Криничок воду пити — видужав за кілька місяців і вся сила до нього повернулась — недуга залишила його... Але Гриць не лише пив воду, але й брав купелі з тієї води..."

(Із спогадів — „Історичними місцями рідної землі", „Пороги" 1951 рік.).

Багата Україна мінеральними джерелами — цілющими водами, але віки проходять, а ніхто, крім селян, не цікавиться не лише етнографією та традиціями, але й цілком реальною справою — мінеральними випробуваними джерелами.

ОЧИЩЕННЯ-ОСВЯЧЕННЯ КРИНИЦЬ

Цілком окремий був обичай очищення та освячення сільської криниці, з якої село, чи частина села, брали воду для пиття, варива їжі, прання білизни, мащення хати,*) куплено для дітей та для мителю (так називався приготовлений купіль для голови) для дівчат та хлопців.

У давнину було вірування, що криницю охороняють добрі духи-опікуни людського роду. Але до криниці намагалися пройти, залізти й лихі сили. Біля криниці уночі, „перед третіми півнями" у водохрищенську, юр'ївську, купальську та спаську ніч збирались усі лихі сили й проводили „розгри". Криницю охороняли від цих сил-духів добрі духи вод. Коли лихі сили опанують криницю, залізуть туди, то люди й тварини будуть хворіти, мати різні недуги. Коли ж добрі духи криниці не допустять лихих сил, то вода буде здорова, цілюща, помічна для людей і тварин. Ось чому три-чотири рази на рік треба після тих „розгрів" очи-

*) "Мащення" хати — архаїзм — це визначає *білити.*

щати й освячувати криниці, виганяти лихі сили. Для цього кропили криниці водохрищенською, юр'ївською, благовіщенською чи йвано-купальською водою, попереднього року.

Навколо криниці мусіли бути посаджені верби, бо на гіллях та і в самій вербі перебували добрі духи вод, і опікуни людського роду. Добрі духи сиділи на гіллях і вартували, щоб лихі духи не просякли в криницю. Тому криниці обсаджували навколо вербами, бо з вітів верби духи вод і духи-опікуни мусіли бачити воду в криниці. Коли ж немає верб навколо криниці, то частіше лихі сили опановували воду, й тоді в селі хворіли люди. Ось тому саме 3—4 рази на рік відбувалися сакральні походи до сільських криниць загально-людського користування.

Найголовніший похід був на Водохрищі — для людей; Юр'ївський похід — для тварин; Йвано-Купальський, літній, для жнив та осінній — Спаський — знову для людей.

Ці походи християнська церква прийняла, продовжувала до останнього часу, але надала цим походам християнського змісту.

Криниця в народніх віруваннях — це символ здоров'я, сили, багатства, родючости, плодючости, святости, чистоти. А для молоді — це символ дівочої краси, вірности, але й розлуки, суму, туги, жалю.

Ось тому нарід і створив чимало пісень та леґенд про криниці. Дівчина опівночі йде до криниці ворожити, щоб скоріше милий повернувся, а чи покохав її; дівчата на Катерини до схід сонця йдуть до криниці, набирають у рот води й несуть, щоб замісити на цій воді пампушечки для собаки на гадання за кого вийде заміж; на Купала до сходу сонця йдуть дівчата по чарівну воду до криниці; біля криниці й милий прощається з своєю коханою дівчиною, йдучи в похід; з криниці дівчина напуває й коня на прохання козака . . .

І побажання дівчині магічно пов'язано з криничною водою.

„Будь здорова, як вода; багата, як земля; щаслива та весела, як весна.”

Священні походи до сільської криниці складалися з усього населення села — „від старого до малого”. Цей обичай-ритуал складався з двох точок: готування до походу й самий похід.

1. Виливання води з криниці; лагодження цебрин; упорядкування навколо криниці, зовні; упорядкування стоку води з криниці; огорожа криниці тощо.

2. Самий святочний похід, що влітку пристосований до Русального чи Зеленого Тижня, а чи до Йвана-Купала.

Першу підготовчу частину цього обряду виконують господарі, цебто: „виливають криницю”, замінюють в разі потреби нові цемрини; підсипають навколо криниці; обкладають кам'яними плитами та слупами; роблять сток.

У другій частині — цебто в самому сакральному поході — брало участь усе населення села: господині дбали про те, щоб вчасно поставити біля криниці, коли похід прийде, два столи; на одному мусів бути хліб з сіллю, свічки запалені, а на другому — колово (кутя), свічки (вогонь), йванівська, юр'ївська, благовіщенська та водохрищенська вода. Дівчата плели вінки й клали на цемрини, обкидали криницю зовні зіллям — татарським, папороттю та волошками, вода-ліс-поле), а в саму криницю кидали чарівне татарське зілля, якого боялись лихі сили, та любисток, щоб добрі сили любили село; парубки дбали про посадку дерев навколо криниці, а коли дерев було досить, обставляли клечанням та робили символічну посадку. Чоловіки несли в поході все до цього належне, а діти дзвонили в дзвіночки та били в калатала під час походу. Крім того в давнину були чоловічі музики: бубон, скрипка та цимбали, а хлоп'ячі — сопілки.

Ці походи в давнину мали релігійний зміст: „ізгнати”, прогнати з криниці лихі духи; ублагати, умилостивити добрі водні духи, зокрема духів криниці та русалок. Добрі водні духи були опікунами людського роду та охоронцями криниці.

У давнину похід з танцями та грищами обходив криницю, обкурював вогнем, кропив минулорічною згаданою водою, співав магічних пісень, приговорювались певні закликання злим силам і т. д. Є думка, що похід до криниці був подібний до походу на став чи ріку. Чи це так? Трудно запевнити, бо від передхристиянських походів до криниці у нас залишилось дуже мало. А, властиво, те, що прийняла християнська церква у хресних походах. А хресні ходи до криниць відбувалися також урочисто із співами, молитвами, обкадженням криниці, посвяченням і т. д. І в християнських молитвах також є молитви до Бога, щоб вода корисна була для людей і т. д.

Вода на столах символізувала цю корисну стихію для людства; знаменувала здоров'я для людей та тварин, цілющі й очищаючі її властивості. Горящі свічки, а раніш розкладених два вогні біля криниці — знаменували також очищающу силу, яка ізганяла все лихе з криниці й освячувала воду, робила її чарівною.

Колово на другім столі, і взагалі другий стіл — то належало покійникам та добрим духам криниці — і страва, і вогонь, і вода.

XV. ПОЛЬОВА КРИНИЦЯ

Історія Польової Криниці та криниці „роздорожної" — цікава й іде з глибокої давнини. У давнину польові криниці копали громади, як і роздорожні для духів поля, опікунів нив, та й сами з них користали під час польових робіт, зокрема жнив. Криниця у полі потрібна була, щоб духи поля користали з неї й не викликали дощу, а в душний день — купались би в криниці... А перед жнивами, найчастіше у день Івана Купала, вже не чоловіки й не жінки ходили до цієї криниці, а парубки й дівчата. Парубки виливали воду, лагодили цемрини, підсилювали та упорядковували, а дівчата плели вінки та оздоблювали квітами та вінками ПОЛЬОВУ КРИНИЦЮ-ВДОВИЦЮ. А оздоблювали вони лісовим, городнім та польовим зіллям; з водних зел бу-

ло татарське зілля; з польових — полин та сокирки; городніх любисток та канупер; з лісових — папороть та ромен-зілля. Обкидаючи криницю зіллям, співали русальних та купальських пісень, водили навколо криниці хороводи. З самих же різних польових квітів плели вінки, якими обкладали криницю.

Там же біля ПОЛЬОВОЇ КРИНИЦІ, розкладали два вогні: один хлопці, а другий дівчата. З того, що розкладали хлопці, брали головешки й обкурювали криницю зсередини й зовні; на вогні, який розкладали дівчата — варили там же спільний обід.

Ці вогні мали символічне значення — для духів поля розкладали хлопці, як радість сонця; для русалок та інших духів розкладали дівчата — умилостивляли й обід спільний для духів і для себе готували.

Хто копав ті криниці у пізніших часах?

Це історія не менш цікава. Копали батьки й копали парубки.

Коли в батьків помре природньо чи наглою смертю доросла донька, на віддані, чи син у такому ж віці — батьки в пам'ять своїх передчасно загинулих дітей, як жертва добрим духам-опікунам роду, щоб добре привітали й добре прийняли нові душі — копали в полі криницю. А разом вони вірили, що дух їх сина чи доньки витатиме в тій криниці й що люди питимуть завжди воду, коли будуть спраглі, будуть дякувати й душа дівчини чи хлопця буде прощена. А вже догляд за тією криницею покладався на парубків та дівчат. Віра в народі була, що з польових криниць пили воду не лише духи поля, але й русалки й польовики.

Але копав і парубок у полі чи на роздорожжі криницю тоді, коли нагло помре його кохана дівчина. Він потім давав обіцянку назавжди залишитися парубком, не одружувався, „на віки залишитися вдовцем", а криниця така носила назву КРИНИЦЯ-ВДОВИЦЯ. При чім, копав таку криницю парубок сам, без нічиєї допомоги. Були випадки, що криницю копав парубок місяцями (коли глибоко була во-

да). Допомогти парубкові можна було лише тим, що витягали землю наверх, а чи виливали воду, але спускатись у криницю, коли вона копалась, крім парубка-обітника — ніхто не міг.

Ось чому в народній творчості й оспівано польові криниці, як символ розлуки.

І прислів'я було, коли хлопцеві не везло в коханні:

„Копай, хлопче, криницю у полі".

Це визначало безнадійне кохання.

У дуже поширеній пісні — „Розпрягайте, хлопці, коні" — також подається мотив безнадії парубка, мовляв більше його коханої дівчини не побачити, а коли й побачить, то вона вже „не його":

„Розпрягайте, хлопці, коні,
Та й лягайте спочивать...
А я піду в сад зелений,
В сад криниченьку копать...

А чи пісня парубоцької безнадії в коханні:

... „Ой у полі три криниченьки,
Любив кохав три дівчиноньки..."

А чи порівнання дівчини з полевою криницею:

...„Ой у полі криниченька...
Там холодна б'є вода...
А дівчина чорнобрива,
Чорнобрива — молода..."

На цьому тлі розвивається у любовних піснях мотив розлуки, який розробляється в багатьох піснях:

"Ой у полі керниченька обрубленая,
Ей, гоя-я, обрубленая,
Та десь моя дівчинонька зарученая,
Ей гоя-я, зарученая.
Там у полі керниченька, орли з неї п'ють,
Ой вже мою дівчиноньку до шлюбу ведуть."

(Л. Білецький, Історія Української Літератури, т. 1-й, стор. 302).

Але були іще криниці польові, що копали їх люди на спокутування своїх гріхів. Про таку криницю писав і Т. Шевченко — „Москалева Криниця".

XVI. УРОЧИСТИЙ ОБХІД СЕЛА

У давнину, в часи доісторичні, провадились сакральні й ритуальні походи навколо села в дні Русального тижня (Зелених Свят), чи в дні Купала. Як саме вони провадились — до нас не дійшло. Відомо лише з історичної документації:

І весі своя обходяша"...

Але ці короткі відомості не дають нам нічого конкретного: ані форми тих о б х о д і в, ані їх змісту. Зміст (ми так думаємо) був такий: заворожити село від нападу, від лихих сил, від вогню, грому та граду, від хвороб-недуг та від „чорної птиці"-смерти. Чому це ми так догадуємось? Хресні ходи навколо села на Зеленому тижні були в більшості місцевостей в Україні, зокрема, на Поділлі, на Полтавщині, на Київщині та інших місцевостях. У спеціяльних молитвах саме згадано вищеподаний зміст. Друге, в XIX сторіччі під час холєри та чуми в Україні також обходили села з хресними ходами та молитвами — охоронними від „болів, недуг та поветрій"... Більше нічого не дійшло до нас про ці обходи, крім коротких та неясних речень. Правда, відоме в Україні було оборювання плугом села під час холєри та чуми; це мало місце іще в XIX ст.

XVII. ОБРЯД „ГОНИТИ ШУЛЯКА"

Обряд „ГОНИТИ ШУЛЯКА" виник іще тисячоліття назад, а затримався й існував іще в XIX стор. Спогади з раннього дитинства та розповідання старенъких бабусь, колишніх активних учасниць у цьому обряді, дали змогу відносно уявити й частково відтворити цей ритуал.

У лісових місцевостях, — північна Волинь, Полісся, Поділля, Чернігівщина, — цей обряд затримався довше й

прийняв інший зміст, ніж він мав у давнину. Це й природньо, бо в лісах спогаданих місцевостей водилось чимало шуляків-хижаків (яструбів). Ці хижі птиці налітали на села й винищували свійську птицю, зокрема курчат, каченят та курей.

Дуже важка була боротьба з цими хижаками. Стерегти курчат та курей — було для господині майже неможливо: бо вона на весні ввесь час була за працею.

А крім того, коли шуліка вхопить „куря", то це вважалося тоді лихою ознакою для господині... А тому цілком природньо, коли людина шукала захисту від цієї напасти в надприродніх силах, і магічних діях.

Насправді в глибокій давнині цей обряд-ритуал мав інше, досить глибоке значення: відганяти від весі (села) „чорну птицю" — с м е р т ь, що її уявляли наші працурі у ті давні часи в образі великої чорної хижої птиці (антропоморфізм) ...„Смерть налітала з лісу, з повітря, зверху" і, коли не попадалась людина — хапала птицю... Люди вірили, що цей „птах" — смерть, перебуває в лісі та річкових заростях-плавнях, в очеретах та болотах... Цей образ „чорного птаха" народ — у своїй уяві поєднав іще з двома птахами нічними: пугутькалом та совою. Взимку та й улітку цей птах кричав: „Пу-гууу! Пу-г у у!" Інколи в лісі верещав на всі лади... А коли смеркало, кричав: „Поховав... Поховав!"

У тих звуках шуліки, сови та пугутькала народ розумів недобрі ознаки... Але коли „той птах" пролітав над селом, то пролітав мовчки. Це ще більше лякало...

Уся птиця — і свійська, і дика — розуміла, що то „смерть", тому перестрашена ховалась мовчки, а інколи з переляку й кричала...

Обряд „ГОНИТИ ШУЛЯКА" відбувався у перший понеділок Петрівки, що припадало за нашим календарем на середину червня. Інші місцевості проводили цей обряд трохи раніш, — в останніх днях травня. А в загальному обряд „Шуляка" відбувався на початку літа.

Отже, у перший петрівчаний понеділок, уранці, майже зі сходом сонця, починався цей обряд й кінчався, коли череда поверталася з поля.

Обід для сім'ї готувався напередодні увечорі, а чи дуже рано, до світанку. В самий день „Шуляка" готувалося лише для тварин (кабанців) та курей; звичайно, для малих дітей.

Подоївши корів та вигнавши „до череди", господиня скликали курей до хати, годували добірним зерном, потім зеленою гілкою-зеленосвятським клечанням, пізніше святою вербою, з певними заговорами-примівками, поклавши перед тим ніж чи сокиру на порозі, виганяла їх із хати. Далі порає господиня, також із заговорами, — інші тварини — кабанця та телята.

Після цього сім'я обідає. Господиня, як і всі жінки в той день, брала з собою достатньо їжі, розраховуючи й на інших учасниць свята; крім цього брала іще й пляшку (колись старого українського напою — меду, а пізніше якоїсь наливки чи оковитої), і виходила на „горбочок". Коли збереться вся вулиця — йшли зо співами на „вигін".

Одягались жінки у цей день своєрідно, по-літньому: у сорочках, запасках чи плахтах, підперезані однією, а то й двома крайками; старші „заверчували" намітки на голови, а молодші — зав'язували хустки поверх очіпка. Через плечі накидали корсетки чи юпки (своєрідні жакети), а замість фартуха — причіплювали хустки (тоді самоткані), чи настінні рушники. Щодо їжі, то брали таку: пампушки, коржі, пироги, вареники, ковбасу, шинку, холодну печеню, холодець, сир із сметаною, яєчка — хто що мав подостатку.

Коли вже зібралось досить жінок, починали співати:

„Ой, Шуляку — чорна птахо, до нас не літай,
Ой, Шуляку-Шулячисько, людей наших не лякай,
Ой, Шуляку — чорна птахо, курей наших не хапай...

Співаючи, підтанцьовували та махали хустками та рушниками в бік лісу. Потім сідали колом молоді жінки, а старенькі також колом, окремо, розстеляли свої хустки-рушники, розставляли їжу та питво; гуртом починали їсти,

але, головне, увесь час кружляла „чарочка", переходила з рук до рук, обходила коло.

Приговорювали так:

> ...„Дай же, Боже, нам здоров'я, щоб нас „чорні птахи" не знали, щоб нам кури-гуси водились, а курчата лупились, — „Шуляки — Чорні Птахи" — губились..." (В розумінні: гинули б).

Але їжу не всю жінки розкладали, лише частину. За цією спільною їжею ввесь час проходили жарти, співи, примівки-приказки... Через деякий час чоловіки приносили сюди вбитих і прив'язаних на тичках шуляків та воронів, а коли попадались, то й сов чи пугутькалів, за що одержували „поштування" та по „келішку". Треба згадати, що в день „Шуляка" дозволялося всім полювати по всіх лісах, приватних, державних та громадських, але виключно лише на шуляків, пугутькалів та сов. (Пізніше заборонялося вбивати сов та пугутькалів, а дозволялося нищити лише шуляків). Звичайно, це полювання з вогнепальною зброєю належить до пізніших часів, а як саме переводилось в давнину, в період родового побуту — сказати трудно.

Далі жінки збирали „своє військо" та незачеплену їжу, піднімали високо шуляків на тичках, і рушало це гомінке шестя до лісу.

...„Ой, Шуляку-розбишако, крильми не махай...
Ой, гай, гай!
Ой, Шуляку — Чорна птахо, людей не займай...
Ой, гай, гай!
Людей не займай!
Ой, Шуляку — злодіяко, курей не хапай...
Ой, гай, гай!
Курей не хапай!
А ми тебе заб'ємо
Ой, гай, гай!
Заб'ємо!
Тобі курей не дамо...
Ой, гай, гай!
Не дамо!

Твої крила всічемо...
Ой, гай, гай!
Всічемо!

Веселі молодиці витанцьовують і приспівують усю дорогу, вимахуючи шуляками, хустками та рушниками в бік лісу. (Старенькі бабусі в ліс не ходили, а ввесь час сиділи „за чаркою" на вигоні, споживали спільну їжу, співали, жартували, а головне, згадували своє минуле та своїх померлих давно родичів).

Що це був символічний обряд, а може й свято — закляття та відвернення „Чорної Птиці" — смерти, підтверджують пісні старенького бабусів, які нездужали вже йти до лісу й залишалися на вигоні. Вони й спогади мали відповідні й співи. Вони благали смерть не поспішати до них, але, коли вона, „Чорна Птиця-Шуляк" — неминуче хоче їх „вхопити"-взяти, то щоб заждала „час-годину", поки збереться вся родина попрощатися:

...„Смерте наша коханая,
Нам від Бога посланая!
Зажди, смерте, час-годину,
Покиль зберу всю родину..."

Це лірницька апокрифічна пісня. Отже, вона могла виникнути в перших віках християнства на Русі, найпізніше XV-XVI сторіччі. Але, цілком можливо, що основа цієї пісні взята з часів дохристиянських. Принаймні, в Ушицькому повіті, на Поділлі, співали в першому рядкові: „Смерте наша коханая, нам із неба посланая"...

Цей похід надзвичайно голосний, шумний. Пізніше на чолі його йшли троїсті музики: цимбали, бубон та скрипка. Врешті цей веселий похід наближається до лісу:

...„Ой, гай, гай!
Гай, гай, гай!
Ти, Яструбе, утікай!
Ой, гай, гай!
Гай, гай, гай!

До нас в село не літай!
Гай, гай!
Гай, гай, гай!

З великим шумом і гамором входила ця процесія в ліс. Зупинялася серед ліса на великій поляні. Тут усі розбігаються у всі кінці, ламають зелені гілки, обвивають себе, затикають за крайку, квітчають голови й беруть гілки в руки. Знову збираються посеред поляни, розглядаються на всі боки, чи де не літає шуляк...

„Ой, лісу-лісочку,
Ой, гаю-гайочку!
Не плодь яструбочка,
Його занехай!
Ой, лісу-лісочку,
Ой, гаю-гайочку!
Ой, вітре-вітрочку,
Діток з гнізда поскидай,
Шуляченька занехай!
Ой, гаю-гайочку,
Ой, лісу-лісочку!
Шуляченька занехай!
Хай!
Ой, гай, гай, ой, гай, гай...

І знову декілька раз жінки розглядаються у всі сторони за шуляком, махають гілками та шуляками у всі боки, а вгледівши, неймовірно галасують:

Гай, гай!
Гай, гай, гай!
Птице чорна, смерте наша,
Ти нас не займай,
Май!
Гай, гай, гай, гай, гай!
Птице-чорна, смерте наша,
Ти нас не займай
Обминай!

Ти нас не займай —
П о к и д а й!
Гай, гай, гай!
Обминай, не займай!
Гай, гай, гай!

Після цього розбігаються у всі сторони, подібно курчатам, і заклинають Шуляка-яструба, Чорну-птицю — смерть...

Ой, яструбе-яструбоньку,
В село не літай, не літай,
Наших людей не займай, не займай...
Наших курей не хапай, не хапай...
А ми тебе паєм-злапаєм...
Гу-ку-гу!
Гу-ку-гу!
Почепимо на гаку!
Ку!
Чорна-Птице, геть! Геть!

Одноразово із співом провадяться ввесь час і відповідні рухи у всі сторони — „вбік шуляка". Після цього знову з галасом збігаються, ловлячи одна-одну, на середину поляни, встромляють тички з шуляками з трьох-чотирьох сторін, обтикають площу навколо зеленими гілками, стають великим, але щільним колом, навколо вже розкладеної їжі й питва й співають хвальних пісень лісові-гаєві:

...„Ой, гаю, гаю,
Зелений розмаю...

...Ходить шум по діброві,
А шумиха по гаю...

Йшли дівчата шума заплітати...
А в нашого шума
Зеленая шуба...
Ой, дівки-парубки,
Зеленая шуба...

У час цих співів підходив досить гучно гурт мисливців із застреленими шуляками. Усі жінки зриваються з місць і біжать до мисливців видирати шуляків. Ті вдають, що не хотять віддавати. Довший час відбувається гра-боротьба, галаслива й жвава. Врешті, молодиці купують за "келішки" шуляків. Після цього жінки знову стають у коло, співають — заклинають шуляків та „Чорного-птаха", і разом роблять певні маґічні рухи-дії.

Ой, Шуляку-розбишако, крилом не махай! (У цей [час зупиняють усі рухи)
Ой, Шуляку — „Чорна птахо" — людей не чіпай!
Курей наших не хапай,
Бо ми курей не дамо, (рухи руками до себе).
Твої крила всічемо; (відрубують чи відрізують [крила).
Твої дряпці обітнем, (обтинають кігті).
А головку відірвем (відривають чи відрізують го- [лову).

Заклинають, замовляють, що знищать усього, а потім усе це кидають у вогонь, що на поляні розклали чоловіки.

І знову сідають уже разом з чоловіками, їдять, „чарку пускають", жартують, співають магічних пісень.

Після цього починається, так зване, „п о х о в а н н я Шуляка-Чорного птаха" — смерти у лісі. Як саме цей ритуал проходив — трудно сказати. Я занотував лише окремі фрагменти на Гайсинщині (бувший повіт на Поділлі), в селі Кисілях, на Волині, та в с. Якушинцях, на Вінниччині. Ритуал цей, правдоподібно, проходив так:

Чоловіки розкладали на поляні вогонь, як про це вже була мова попереду, — на цьому вогні урочисто спалювали одного чи двох шуляків. А поблизу вогню всі гуртом копали „Чорному-птахові-шулякові" могилу-яму.

Біля „могили" розпластували убитого шуляка, зв'язували йому ноги й зав'язували голову. Три жінки — одна з горящою головешкою, друга — з водою, а третя з землею (грудка землі у руці); на Гайсинщині ставало чотири жінки — четверта з зеленою гілкою — ставали навколо шуляка

та його могили. Решта жінок стають колом навколо шуляка та його могили, як це звичайно буває при похоронах.

Співи під час цього ритуалу дуже близькі до співів під час поховання Ярили, Русалки чи Кострубонька. Лише тут не вдають, що плачуть, а навпаки, веселяться:

...Чорний ворон — птах
у землі, у землі!
А ми, люди, при житті,
при житті!

Умер наш шуляк,
Умер наш чорний...
Його закопали...
Його поховали!
Тіштесь люди,
Пійте півні,
Кури радійте
Веселіться!

Далі засипають та притоптують всі „могилу чорного птаха", усі на тій могилі танцюють та скачуть.

По закінченні цього ритуалу-гри, рештки їжі залишають на галявині, — шумові-гаю, і весело з піснями, танцями, грами, обквічані зеленню, з гілками в руках, з музиками попереду, — повертається цей вибуялий похід у село зустрічати череду. Вогонь на галявині гасять під час гри, затоптуючи ногами. Це, певно, вважали, що затоптують у землю попіл „чорної птиці", яку спалили на цьому вогні. А разом це все — символізувало, що життя бере верх над „чорним птахом" — смертю. Можна думати, а дехто з етнографів схиляється до такої думки, що це є заворожіння людей та господарства — тварин, від наглої смерти, чи взагалі від смерти та очищення й освячення людей вогнем.

Цей обряд-ритуал цілком жіночий. Ані молодь, ані чоловіки, за винятком музиків та мисливців, — участи не беруть. З жінками бувають лише діти-стрибунці, 6-7 річні.

У кінці XIX сторіччя цей обряд-ритуал зійшов лише на спільну їжу й „круглий келішок" на царинах, майданах

та вигоні. У ліс уже не ходили й шуляків не носили й не полювали. Але пісні таки співали відповідні до останнього часу.

„Шуляка гонили" не по всій Україні (принаймі в XIX стор.), цей обряд у більшості забутий. Але в лісових місцевостях він відносно довше затримався. Хоч і не можу на себе взяти сміливости остаточно ствердити це.

Про цей обичай, як і про багато інших, дуже скупо згадується в етнографічній літературі. На жаль, і я повністю не зміг його подати, бо більшість „живих джерел", що мені оповідали — це глибокої старості люди, які у більшості, цілком уже неспроможні були поновити у своїй пам'яті минулих звичаїв. Тому й подаю скупі уривки з пісень та звичаїв. На еміґрації, скільки я не питав, — не зміг знайти людину, яка пам'ятала б цей звичай. Більшість відповідей було, що „чули, але не можемо пригадати". Це й не дивно, бо глибокі старці, за малим винятком, на еміґрацію не виїхали, а молодші — це люди здебільшого з інтеліґентських кіл, що етнографією не цікавились та, здебільшого, не так близькі й зв'язки мали з селом.

З письмових джерел — це найцінніше — С. Венґржиновський — „Язическій обичай в Брацлавщине — „Гонити Шуляка", Кіевская Старина, т. 50, 1896 г. Є короткі спогади про обряд „Гонити Шуляка" і в 1 томі Української Літератури, М. Грушевського та в „Енциклопедії Українознавства", том 1-й, видання НТШ, Мюнхен-Нью-Йорк, 1949 рік, стор. 236.

Зовні цей обряд здається нам дивовижним, малозрозумілим, дитячим, а навіть смішним. Насправді ж, аналізуючи ці синкретичні дії — пісні, гри, заклинання, погрожування та благання — ми бачимо тут виразний АНІМІСТИЧНИЙ світогляд, зокрема у справі заворожіння смерти — Шуляка від села. В останніх часах цей обряд був скерований вбік захисту селянського „дробу" від хижої птиці.

Але на Гайсинщині, крім „хижої птиці", таки виразно позначалось, що це й заворожіння смерти.

Отже, в обичаї „Гонити Шуляка" поєднано чимало цікавих моментів з анімістичних вірувань та магічних дій

наших пращурів. Тут і заворожіння смерти — „Чорної птиці — шуляка чи ворона", тут і методи охорони дрібної птиці від лісових хижаків; тут і свято лісу; тут і пошана та спогади покійників — добрих духів.

На Літинщині (повіт на Поділлі) виразно співали на „Шуляка":

...„Дід-Ладо, Дід-Ладо,
Ворона гони — Гай!
Дід-Ладо, Дід-Ладо,
Весь, зело охорони!
Гай, гай... і т. д.

Цікавим і нерозв'язаним питанням є: чому це такий важливий ритуал, як заворожіння та відвернення смерти — є лише ритуалом жіночим, а не обичаєм загальним? Другим питанням: чому у такий важливий день брали з собою дітей? Багато незрозумілого й у піснях та діях. Ясно, що обряд поданий вже як далеко пізніший варіянт. Тут і мова наверствована та змінена; тут і послідовність досить ориґінальна...

Не підлягає сумніву, що саме влітку бували серед населення різні епідемічні хвороби, яким сприяло і тепло, і мухи, й повітря. Тому не дивно, що саме на початку літа цей ритуал і відбувався.

Відомості збирав у таких місцевостях:

1. Вінниччина — Ярина Филимониха, що в 1919 році мала 99 років і три місяці.

2. Лукія та Фросина Гаврилюкова — К — с. Лисогора на Поділлі.

3. У Літинському повіті в с. Гуті; на Волині — в с. Кисілях; на Брацлавщині — у Немирові та в с. Луці-Немирівській; в Гайсинському повіті та в м-тку Мурафа, на Ольгопільщині.

XVIII. СВЯТО КУПАЛА В УКРАЇНІ

Найвище, найвибуяліше свято, яким закінчується літній соняшний цикль річних календарних дохристиянських свят — це свято МОЛОДІ — хлопців та дівчат — КУПАЛО або КУПАЙЛО, що з часом, після прийняття християнства, з'єдналося з святом церковним — народженням Івана Хрестителя. Тому й носить це свято подвійну назву — „ІВАН КУПАЛО", а в окремих місцях — „Іванець"; на Буковині це свято прибрало назву „Іван Лопушник".

Купальська обрядовість та пісні належать, як і гаївки та коляди, до найдавніших часів, до первісних поезій та ритуалів на честь життеподателя — с о н ц я. Ці зразки народньої творчости є рештки-уламки колишнього одноцільного анімістичного світогляду наших пращурів, які дивились на життя й природу очима первісної людини, намагалися стати до неї найближче та оволодіти її силами, пізнати її таємниці.

Цінні ці обичаї та пісні й тим, що допомагають нам вивчити та пізнати культуру, життя, бажання, прагнення наших пращурів; переносять нашу уяву в ті далекі минулі часи щасливої романтики, в життя інше, мало нам відоме з його космогонічними та мітологічними віруваннями.

Ця творчість — багатющий матеріял для історика української первісної культури й є невід'ємною й важливою частиною цільної картини того далекого передісторичного життя, побуту й світогляду.

Збоку літературної та музичної вартости ця творчість має своєрідні мотиви — то протяжні, то монотонні, то веселі, то сумні й саме цим захоплює нас і чарує своєю емоцією, красою, безпосередньою поетичністю і є бездонним джерелом для сучасної музики, фолкльору, дослідів (філології) та вивчення розвитку мови. (Хоч, правда, ці поезії зчасом сильно нашарувалися).

Дуже важливо нам згадати й записати ці перлини народньої творчости минулих часів, бо щодалі — це все забувається, а в Україні ворог намагається знищити ці наші

святощі, щоб не збуджувати в народі любови до своєї історії, до свого народу.

В підручнику для VIII кляси „Українська Література”, 1949 р., стор., 17 — О. І. Білецького та П. К. Волинського відверто сказано: „В умовах радянської дійсности обрядові пісні відмирають...”

З цієї архаїчної тисячолітньої творчості, з її не завжди ясним змістом, з алеґоричними висловами, з художньою символікою, з своєрідною, але глибокоемоціональною монофонічною мелодією, з її прямими й персоніфікованими образами пізнаємо ІДЕЮ дохристиянських свят, вірувань, зокрема ідею свята КУПАЛА.

..."Це Свято відбувалося, коли сонце приходило до зеніту — найвище підіймалося над землею; давало найбільше тепла й світла, виявляло свою найвищу чудодійну силу для рослинного й тваринного світу та для людини...”

Земля-Деметра — під ясним і гарячим промінням Сварога (бога-сонця — Даждьбога) — виявляла найвищу силу життя — вся рослинність досягала свого апогею, все нестримно росло, розцвітало, все множилось, раділо... Раділи люди... Раділо завзяття молодече... Раділа земля.

У цей час з'являється ягода в лісі, буяє зілля, розцвітають найкращі, найніжніші квіти, що п'янять своїм запахом все живе; а всяке зілля набирає чарівних, лікувальних та цілющих властивостей. Уже й вода на цю пору погідна й тепла, можна в ній купатися — очищуватись від усього злого й лихого. А вода й вогонь у ті часи вважалися всеочищающою, всеоберігающою та цілющою силою — святощами.

Грецькі письменники та історики, як Прокопій та інші, відмічають, що у наших пращурів, як і в інших народів, „вогонь і вода, як могутні святителі й чистителі життя, котрими благословляється й охороняється від впливів злих сил всякий акт”.

Ось чому Свято КУПАЛА відбувалося здебільшого при воді й при „вогнях” — на честь цих двох стихій.

Чимало вчених дослідників пов'язують деякі наші обряди-свята з індоевропейською мітологією й підтверджують окремими місцями з Вед та Авест. Прихильником цієї теорії був і наш великий учений, професор Харківського університету Потебня, — правда, в ранніх своїх творах. Учений Драгоманів підводив частину наших свят-обрядів під „теорію культурного запозичення". І взагалі у 80-90 рр. минулого століття — учені стояли на цім ґрунті.

Пізніші дослідники стоять на ґрунті самобутньої культури життя України. Безсумніву, культурних впливів чи запозичень ніколи не можна оминути, але вони в більшості народів, також і в нас, проломлюються у форми національні й прибирають істотні властивості народу, нації.

Хоч Сонце-Геліос, (Helios-сонце) (Греція), — у нас Сварог-Хорс-Даждьбог*) — тотожні, як говорить Прокопій Кесарійський; хоч і в індо-европейських народів „єдиний бог" — образ Неба-Світу-Сонця спільний, але у наших пращурів сонце й вода також святкування на честь цих стихій були самобутні, прибрали власних форм і змісту.

Колишнє Свято КУПАЛА відбувалося два дні: напередодні (23. VI с. ст.) — у лісі, здебільшого біля води, з гільцем та вогнями — відбувалися нічні „розгри" — грища, та в самий день Купала (24. VI с. ст.) обов'язково над водою — біля джерел, криниць, річок, ставків з Мареною, Купалом, вінками, обливанням водою, купанням та денни-

---

*) Даждьбог згадується в початковому літописі під 980 р.; в Іпатієвськім літописі, в Новгородськім в пергаментному списку Пролога — стаття Бодянського.

Значення Дажьбога (Даждьбога) визначається вставкою візантійського хронографиста Малали в Іпатієвському літописі під 1114 р. — „И по сем царства син его (Сворога), іменем Солнце, его же наричють ДАЖЬБОГ..."

„Солнце цар, син Сварогов, еже ест ДАЖЬБОГ, бе бо муж силен"...

Хорс, від імени которого Даждьбог в початковому літописі не відділені сполучником і, також є соняшний бог, як це підтверджується з „Слова о Полку Ігореве"...

(За Енциклопедическим Словарем Брокгауза и Ефрона, т. X, кн. 19 стор. 35).

ми „розграми" — грищами — проводили дорослі хлопці та дівчата.

В „Житії Володимира", (Чтенія Київські II, с. 42-43.) так описується:

..„В вечер зобравшися младенци и панни плетуть собе венки из зеля розного, которие кладуть на голову и опоясуются ими; кладуть зась огонь и беруться за руки и около огня оного скачуть, спеваючи песни, в которих часто споминають Купала, а потом през оний огонь прескакують, бесу оному Купале оферуючи сами себе, и иних много вимислов бесовских бридьких на той час на оних соборищах чинят".

Проти Свята Купала досить гостро виступала християнська церква. Аскет з Атену, Іван Вишенський, взивав:

..„Купала на Крестителя утопите и огненное скакание отсечите..."

Густинський Літопис (XVI стор.) так описує Купала:

..„Купала бяше бог обилия якоже у елин Церез (у греків Церера, ему же безумни за обилие благодарение приношаху в то время егда имяше настати жнива. Сему Купалу-бесу еще и донине по некоих странах безумни пам'ять совершають, наченше июня 23 дне, в навечерие рождества Іоанна Предтечи, даже до жатви и далей, сицевим образом: с вечера собираются простоя чадь обоего пола и соплетают венци из ядового зелия или коренья, и препоясавшеся билием возгнетають огни. Инде же поставляют зеленую ветв и емшеся за руце коло, обращаются окрест оного огня, поюще свои песни, проплетающе Купалом, потом через оний огонь перескакують!"

Стоглав під назвою „русалії", так описує Свято Купала:

..„Против празника и в ночи на самий празник, весь день і до ночи чоловіки, жінки й діти по домах і на вулиці, і над воду ходячи, забавляються всякими грами, скоморошенством, піснями й плясками сатанинськими, гуслями й іншими способами і паскудними образами; тут хлопці й дівчата безчестяться; коли минає ніч, ідуть на ріку з великим криком, як біснуваті; миються водою, і, вернувшися додому, падають як мертві від великого клопотання".

Псковський монах Памфіл, 1505 р., описує це свято як надзвичайно веселе, вибуяле:

> ...„Коли прийде празник Рождества Предтечевого, то в святу ту ніч, трохи не все місто схвилюється, и по селах показяться — з бубнами, з сопілями, з гудіннєм струнним і всякими неподобними граннями сатанинськими, з плесканнєм і плесаннєм; жінки й дівчата головами вимахують, устами видають недобрі кличі, препогані бісовські пісні, хребтами вихиляють, ногами скачуть і топчуть..."

Я привів тут декілька історичних записів, щоб точніше можна було уявити собі зовнішній вигляд свята та на основі того підійти пізніше до змісту, до провідної думки свята.

А провідних мотивів це свято мало декілька. Спостерігаючи самий ритуал, аналізуючи пісні та джерельні відомості — описи Свята, ми приходимо до таких висновків:

1. Проводи літа — символ смерти бога та завмирання його на зиму.

2. Зачаклування щастя та добробуту людині — найвищого урожаю, що символізує найсильнішу веґетаційну силу зросту хлібних знаків.

3. Символізує підбір пари до одруження та очищення водою й вогнем молоді.

4. Основний мотив культу С о н ц я.

5. Мотив культу З е м л і.

6. Мотив прийняття до роду та родини.

7. Мотив гетеризму, що особливо виявлений в білоруських та російських купальських обрядах у формі кумівства, та інших...

8. Культ покійників, хоч тепер слабо виявлений в купальськім обряді та піснях.

Але перейдемо безпосередньо до сумарного опису самого обряду.

1. НАПЕРЕДОДНІ КУПАЛА

1. Вечоріє. Дівчата збираються купками на горбочку. Хлопці збираються окремо, щоб це не було помітно для дівчат. Смеркло зовсім. У селі на всіх вулицях залунали голосні дівочі співи:

> ...„Ой на Йвана на Купала,
> Там Марія в воду впала,
> Ой на Йвана на Купала,
> Там Марія купалася,
> Ой на Йвана на Купала,
> Там з Іваном вінчалася..."

З усіх кінців села йдуть гуртками дівчата до лісу, співають пісень та несуть із собою гарний вершок черешні, вишні, яблуні чи клена — г і л ь ц е.

Приходять у ліс, чи під ліс на поляну, встановлюють гільце в землю, прив'язавши його до тички. Гільце має 1—1½ метра. Це г і л ь ц е оздоблюють польовими та городніми живими квітами, зокрема любистком, рожами, м'ятою, барвінком, братками, обвішують цукерками, бубличками та принесеними, вранці спеченими, пташками та стрічками різних кольорів. На вершечку настромлюють невеличкий віночок з барвінку. Непомітно в кількох місцях прив'язують жагучу кропиву та колючі будяки. Оздобивши так, прикріплюють до застромленої в землю палки, а чи тримають у руках; сідають подвійнім колом (мале коло 5-6, сидять навколо самого г і л ь ц я й тримає його, а друге — значно ширше, а то й подвійне-потрійне — трохи далі) і співають купальських пісень.

У цей час хлопці тихцем здобувають живого вогню (тертям сухих деревин), накладають різного хмиззя, а на Волині зносять зібрані з усього села верзуни, — підпалюють це рище... Дівчата наче цього не помічають і не дивляться в бік хлопців, в 20-40 метрах від них вовтузяться.

Але вогнище розгорілося... Дівчата вже встали й водять хоровод навколо гільця, співаючи купальських пісень:

1. Група:

...„Ой, вербо, вербице!
Час тобі, вербице, розвиватися,

2. Група:

— „Ой, ще не час, не пора

1. Група:

„Час тобі, Іваночку, женитися,

Хлопці здаля відгукуються:

— „Ой, ще не час, не пора:
Ой ще ж моя дівчина молода...
Та нехай до літа, до Йвана,
Щоб моя дівчина погуляла;
Та нехай до літа, до Петра,
Щоб моя дівчина підросла..."

І хлопці враз вриваються до дівчат з усіх боків; вони намагаються схопити гільце, видерти його з рук дівчат. Дівчата не дають... Врешті все гільце спільно ламають на куски, розкидають, а стовбур несуть і кидають у вогнище... Дівчата розбігаються в усі сторони, збирають по кусочку-гілочці з гільця... Хлопці їх ловлять, — кожний намічену ним завчасу дівчину, — і несуть до вогню... Дівчина бореться й так проходить певний час.

Потім гуртуються хлопці й дівчата так, що кожний хлопець бере за руку „свою" дівчину, стають у коло навколо багаття-вогню, йдуть за сонцем і співають купальських хороводних пісень. Хороводи носять дуже жвавий характер. Співають то разом з хлопцями, то дівчата насміхаються у пісні з хлопців, а хлопці їм також жартівливо відповідають:

...„По садочку ходжу, виноград саджу,
Посадивши та й поливаю,
Ой поливши, та й нащипаю,

(Щипають дівчата хлопців).

Нащипавши, віночка зів'ю,
Віночка звивши, на воду пущу:
Хто вінка пійме, той мене візьме...

По цій пісні дівчата розбігаються в усі сторони, а хлопці намагаються зловити, при чім, кожний хлопець ловить свою дівчину. Й знову приводять до вогню. А вогонь підтримується ввесь час. Усі попарно стають у велике коло й співають купальських пісень:

..."Ой на Купала-Купалочка,
Не виспалась Наталочка,
Погнала бичків, дрімаючи,
На грудки ніжки збиваючи.

А хлопці закінчують:

— "Приточи, Боже, більше ночі
На Наталчині чорні очі..."

Хороводи продовжуються довший час. Переспіви хлопців і дівчат стають усе веселішими. Врешті починається дія навколо вогнів.

2. КУПАЛЬСЬКІ ВОГНІ

Як згадувалось попереду, КУПАЛЬСЬКІ ВОГНІ розкладають тільки хлопці, а для цього здобувають живий вогонь. Сухе галуззя для вогню назбирують та "крадуть" по всьому селу. Прицім, "крадуть" тільки в дворах, де є дівчина на порі. Вогні розкладалися лише в лісі на поляні*). Мусіли розкладати ці вогні лише здорові хлопці, що не мали ніяких вад і вважалися за порядних, нічим лихим не заплямовані. Спочатку в землю вбивали довгу, краще сказати високу деревину, а навколо неї накладали різне хмиззя. Здобувши живий вогонь, підпалювали це багаття чотири хлопці одноразово з чотирьох протилежних сторін. І коли вже вогонь освітив місце святкування, хлопці роз-

---

*) Поляна — це велика площа в лісі, сінокосна — ½ до 3 га., а галявина — це невеличка площа...

дивляються дівчат і умовляються, хто яку дівчину буде ловити. Після цього колом тихо-тихо розходились і обступали дівочий хоровод з гільцем. На знак „берези”, вихрем летіли видирати гільце. Далі провадили час — гри, як показано вище. Коли гри скінчилися, починаються дії навколо вогню.

Спочатку стрибають через вогонь хлопці по старшині один за одним. Щовище скочить хлопець, то кращий буде на його полі врожай; щоспритніше скочить — здоровший буде... Упаде під час стрибка — щось трапиться йому нещасливого впродовж року; розгорне вогонь під час стрибка — розгорнеться якийсь нелад і т. д. Коли перестрибали всі хлопці, тоді починають стрибати попарно, хлопець з дівчиною. Перестрибнули вдало, вогню не зачепили, не спіткнулись — поберуться й щасливо житимуть.

У цей час ті, що не стрибають, співають:

...„А ти, Яне, святий Яне,
Освяти нам наше зело,
Наше зело і коренє,
Што на огень положене.

Коли вже всі перестрибали — очистились, тоді гуртом співають знову:

...„А на Яна, на Янонька
Купалася ластівонька.
Купалася, купалася,
А на матку волалася.
Матко моя, подай ручку,
Не дай згинуть мой сердечку.
Матко, матко, подай обі,
Не дай згинуць в зимній воді...

(Ця пісня записана на Лемківщині. В різних місцях співають відповідних).

Уже пізня ніч. Усі після гри розкидають вогонь по поляні, затоптують його ногами, бо ці рештки купальського вогню є чарівні. І коли відьма чи упир, або вовкулака ді-

стануть щось з цього вогню — можуть заподіяти зло людям.

Отже, закінчився КУПАЛЬСЬКИЙ ВЕЧІР і настала ЧАРІВНА КУПАЛЬСЬКА НІЧ. Сміливі молодики йдуть у глиб шукати КВІТКУ ЩАСТЯ; сміливі дівчата йдуть у ліс шукати тирлич-зілля, зілля кохання, а решта йде до своїх хатів...

3. КУПАЛЬСЬКА НІЧ

Купальська ніч — це чарівна ніч. У цю, ніч ходить щастя людське по землі, але у цю ніч мають волю всі таємні сили лісу, поля, води, гір, скель та провалля. У цю ніч блукають ці темні й лихі сили, метушаться і в лісі, і на воді, і в полі — це відьми, мольфари, вовкулаки, упирі, мерці, домовики, лісовик, водяний, польовий, мавки, русалки, потерчата... Ходить у цю ніч і Купало, ходить і Ярило, ходить і Марена, ходять добрі духи — Лада — опікуни господарства, опікуни очага, Роду, родини.

У лісі в цю ніч всюди світять ліхтарики потерчат (Іванівські хробачки, що мають властивість світити у темну ніч.) ...

Лише в цю ніч рослини й тварини "граються", радіють, веселяться, а рослини розмовляють між собою, розмовляють з добрими й лихими духами, та переходять з місця на місце. Роса й вода в цю ніч прибирають чарівних властивостей: вода дзюрчить, наче дзвонить, і в криниці, і в ставку й на річці. Зілля-квіти лісові, польові та городні набирають чарівної сили лікувальних та цілющих властивостей, що надають їм у цю ніч добрі духи та сам Купало.

У лісі шум-гам, крики, галас... "Пу-гу! Поховав!" — несеться з усіх сторін лісу...

Відьми у цю ніч злітаються на Лису гору, потім летять на місяць і ховають його. У цю ніч "горять скарби", закопані давно-давно... А злі сили шугають всюди: вони сидять і на деревах, і на землі й у воді. Ці духи счиняють бій з добрими духами, — змаг проходить аж до 3-х півнів... Таємнича Купальська ніч: і щасливо-надійна й

страшна. У цю ніч людина може знайти ту квітку щастя, яку вона шукає віки-віків. Так уявляв народ Купальську Ніч...

4. ОХОРОНА ГОСПОДАРСТВА В КУПАЛЬСЬКУ НІЧ

У ніч під КУПАЛА господарі й господині в селі не сплять. Саме в цю ніч шугають лихі сили й можуть натворити лиха в господарстві, можуть зіпсувати коня, корову чи інші тварини; може лиха сила й оселитися в цю ніч у господарстві... А охоронити господарство саме тепер — добре буде увесь майбутній рік.

Іще за дня дівчата обтикають навколо хату попід стріхи лопухом, а лиха сила боїться лопуха; господар у стайнях та оборах, на пасіці та в інших місцях накидає полину, розкладає осикові гілки, кладе острієм сокиру у воротях та проводить риску крейдою. Господиня ставить на вікнах і в дверях у хаті осикові гілки та кладе ніж на порозі... А як лише смеркне, господиня йде на обору й підкурює корови чарівним минулорічним купальським зіллям, щоб відьма не приступила; дівчата у цей день носять часник за поясом. А, головне, боронь Боже, в хаті чи на обійстю спогадати когось із злих істот — треба й з думки гнати таке...

5. КВІТКА ЩАСТЯ (КОЧЕДИЖНИК)

Лише в цю Купальську Ніч, розцвітає на папороті, серед ночі, чарівна й вогняна Квітка Щастя... Хто її дістане, хто зірве, той усе на світі знатиме, той відімкне навіть зачаровані замки без ключа; дістане без труднощів усі скарби, закопані у землі — матиме чудодійну силу робити все тією рукою, яка зірвала Квітку Щастя. Той щасливець причарує найкращу дівчину; матиме найвищий урожай; відвертатиме від своєї ниви град, грім, зливу; не боятиметься лихих сил...

За цю Квітку Щастя завжди буває страшенна боротьба, бо на неї чигають і добрі сили, і лихі сили, й людина. А

важко тій людині боротися з лихими силами, яка знайде цю квітку.

Але ось перед людиною загриміло, бахнуло, чудесним духом повіяло й засвітилось навколо: це саме розцвіла на папороті Квітка Щастя. Людина вмить до неї простягає руку... І в лісі враз знявся неймовірний гамір, крик, шум, грюкіт, регіт, завивання, скімлення, пугукання, кігікання — і бозна що!... Здається людині, що все на неї валиться, і ось-ось придушить.

Але молодик (здебільшого мізинець або позашлюбний хлопець) таки рішучо простягає по неї руку... Усі лихі сили намагаються будьщо перешкодити й собі її вхопити... Лихі сили намагаються перешкодити, відвернути увагу людини. Коли це молодий хлопець (а між іншим, Квітку Щастя може знайти лише молодий, старому ніколи не щастило), то перед ним враз з'явиться лиха сила в образі його коханої дівчини, дівчини нечуваної й невиданої краси — вона до нього усміхається, заговорює його... „Чари кохання" так сильні, що молодик і забув про Квітку Щастя... Але дівчина зникає, а Квітки Щастя — наче й не було... Коли б це таки пощастило знайти цю Квітку старій людині, то лихі сили всунуть їй у руку замість квітки головешку, чи кусок гнилого дерева, гриба, кропиву, чи будяка.

Але ось людині таки пощастило здобути Квітку Щастя... Людина мусить прорізати шкіру мізинця-пальця на лівій руці, і всунути ту квітку під шкіру, — можна іще сховати в шапку на голові або на серці, під сорочкою. Далі людина мусить взяти в ліву руку полин або татарзілля й обвести навколо себе крейдою коло. Лише тоді лихі сили неспроможні нічого вдіяти щасливцеві. Вони з усіх боків вишкірюють до нього страшні зуби, сміються, загрожують... Потім з'являються до нього мертвяки, відьми, упирі, чарівники... Щасливець жде других-третіх півнів, після чого вже зла сила не діє... Лише тоді людина несе Квітку Щастя до своєї хати... А навіть може піднятися в повітря й летіти... Але лихі сили не дрімають і намагаються таки

виманити — дорогоцінну знахідку. І людина передчасно чує:

Ку-ку-рі-ку! Ку-ку-рі-ку!

Людина певна, що це вже другі півні, рушає додому й переступає межі крейдяного кола... Зла сила туманить людину: з'являється жид, купець, багатій — починають купувати за великі гроші ту річ, де захована Квітка Щастя — шапку, нижню сорочку чи що інше. Людину заговорюють, вона забуває, що там захована вогненна Квітка Щастя і, злакомившись на гроші, продає ту річ поквапно... І враз усе зникає, а замість великих грошей у руці кістки чи черепки... Людина приходить до свідомости й блукає безпорадна по лісі, чуючи на кожному кроці до третіх півнів „Хі-хі-хі..."

Якою ж народ уявляв собі ту квітку вічного щастя? (Чи не те ж філософічне питання, яке приховане в грецьких мітах — про „Золоте руно", „Золотого баранця" тощо?)

Ця квітка розцвітає раз на рік, або раз на 3-5 років, а для іншого — раз у житті. А розцвітає вона так:

Враз вчується наче постріл, наче грім... Аж людина задрижить, ліс зашумить, загуде... І висока, у пояс людині стрілка вмить виросте вгору; на ній з'явиться червона, невиданої краси, вогнева квітка, розквітне, а пахощі підуть по всьому лісі... І добрі душі-духи навколо стануть і радіють... А квітка наче полум'ям обнята, а всередині наче срібні персні з діямантами клубочаться... Коли людина підходить до неї, вона кивне вбік людини привітно, привітно, наче наречення усміхнеться... Мізинець людини до квітки торкнеться, й вона до нього прихилиться... Від старшої людини ця квітка відхиляється, а інколи й шепоче: „Я була в твоїх руках, а ти мене не взяв..." Видно Квітка Щастя любить лише молодих, їм вона долю віщує... Жінкам Квітка Щастя не попадається, бо то великий страх її взяти! Але, коли щасливець одружиться, то й жінка його буде вічно молода, красива, здорова, добра, як і він; і діти його будуть здорові, рообтящі, ласкаві, добрі.

Тому, хто прочитає цей опис „Квітки Щастя" — здаватиметься, що це фантазія автора. Ні! Подібних оповідань я вислухав певно понад 20... Лише, на жаль, не можу так поетично, художньо, емоціонально й переконливо подати, як це подавалося мені...

Так! „Вічно людина шукає на землі Квітку Щастя, а її нема!"

Аж після других-третіх півнів в селі наступає тиша: люди спокійно засипають... Лише окремі, сміливці, з різним чарівним зіллям повертаються додому, бо всю ніч проблукали на могилах та курганах: розглядалися, де будуть горіти гроші...

6. ДЕНЬ КУПАЛА

Досвіток. Іще година-дві до світу. Вже дівчата тарабанять коновками — йдуть до криниці по чарівну купальську воду. Кожна поспішає прийти до криниці першою, першою зачерпнути цієї цілющої рідини. Разом дівчина вдивляється у криницю, у воду на свою вроду. Побачить себе гарною, гарною й буде і всім хлопцям буде подобатись... Коли б хоч не зустріти першої дівчини! Скоріш витягла коновкою воду, сьорбнула, умилась — і хутчій додому...

Мати зустрічає доню на порозі, бере першу коновку й ставить на столі.

— Іди, доню, принеси з городчика любистку, м'яти та чорнобривців. І не пішла, а побігла доня. Це ж мати буде їй купіль (митель) для голови гріти з чарівної води та чарівного зілля. Іще до світу митель готовий, й мати миє сама доні голову з проказуванням чарівних слів...

Після цього, піде вся родина ходити по росі, а донька з матір'ю будуть качатися... А потім матір збире купальської чарівної роси пляшчинку, найкраще з капусти... А доня іще до світу гайне у ліс по тирлич-зілля. Його треба довго шукати та рвати з коренем нелегко...

7. РАНІШНИЙ ЗБІР ЗІЛЛЯ НА КУПАЛА

У Купальську Ніч зілля, особливо польове та лісове, набирає виняткових чарівних властивостей, великої лікувальної та цілющої сили. Різне зілля служить різним справам та випадкам... Але це зілля має чарівні властивості лише цієї ночі, а вдень тільки до 10—11 години, до полудня. Далі зілля свою силу втрачає.

Іще не скоро сонечко покажеться на небі, а вже бабусі, відьми, господині, різні ворожбити та ворожбитки, чарівники-мольфари — всі поспішають до лісу крадькома, щоб хто інший не побачив їх... Кожний збирав згідно з своєю потребою: старенькі бабусі — від переполоху, від „вроків", від домовиків, відьом, від перелесників, до викликання у безсилих статтевої сили, до злагоди в родині, зілля, щоб діти були в бездітних, від перелогів тощо...

Чарівниці — прихилити чи відхилить хлопця до дівчини в коханні й навпаки; чоловіка до жінки й навпаки; відібрати молоко від корови, заворожити, щоб капуста не завивалась у головки, не вилися б огірки і т. д.

Мольфари-чарівники — збирали зілля до відвернення грозової тучі, граду, грому, до причарування чужої жінки, до відхилення чоловіка від жінки і т. д.

Господині збирали зілля для купелю дітей, на митель для доньок, від живота, від голови, зілля, які відвертали всяку нечисть і т. д.

А дівчина збирала зілля — кохання, тирлич-зілля, сон-трава, ромен-зілля, васильки тощо. Велетенські списки колись були у мене записані з уст численних бабусь та дідусів, але, що не нищиться? Понищилося й моє подібне добро... А в голові не упам'ятаєш... Пригадую лише маленьку частинку: коров'як, нечуй-вітер, братки, золототисячник, боркун-зілля, тирлич-зілля, корень дев'ятисил, кривавник, деревій, ромен-зілля, материнки, чебрець, полин, центурія, конвалія, сердешниця (діґіталіс), дрок, звіробій, поліжниця, корінь валер'яни, билина, корінь папороті, гірчак, любка, черевички, дивина, медунка і багато, багато інших. Ко-

жне зілля в давнину використовувалось дідусями та бабусями, як лікувальні й чарівні засоби...

Частину зібраного зілля господині святили на Маковея та на Спаса в церкві. А все зілля сушилося й вішалося під сволок на зберігання. Вікова, а навіть тисячолітня людська мудрість у справі використання квітів дійшла й до нас: наукова медицина дуже багато взяла з народньої медицини.

8. ЗБІР ЗІЛЛЯ ДІВЧАТАМИ ДЛЯ ВІНКІВ

Вранці, як тільки розвидниться й дівчата впораються з водою, росою та тирлич-зіллям — усі гуртами йдуть до лісу та в поле збирати квіти для вінків. Найголовніше зілля для вінків — це барвінок. Не дарма він так широко виспіваний у наших піснях — „хрещатий барвінок". Отож з лісових збирають для вінків таке зілля (правда, не однаково в кожній місцевості): барвінок, ромен-зілля, боркун-зілля,材材 материнку, чебрець, нечуй-вітер, братки; з польових: волошки, мак, сокирки, колоски хлібних зел; з городніх — любисток, м'ята, чорнобривці, ласкавці та кудрявці.

Зібравши досить різних квітів, ідуть до річки, а чи таки у лісі сідають колом і плетуть вінки (в деяких місцевостях вінки плетуть напередодні Купала). Кожна дівчина мусить сплести по два вінки. Під час цього плетіння хлопці не мусять бути, лише самі дівчата. При вінкоплетінні співають:

...„Ой зов'ю вінки да на всі святки,
Ой на всі святки, на всі празники,
Та рано, рано — на всі празники..."

А коли вже сплели, решту зілля кидають у воду, а чи розтрушують по поляні у лісі й співають:

...„По саду ходжу, виноград саджу,
Посадивши, та й поливаю.
Ой поливши, та й нащипаю,
Нащипавши віночка зів'ю,
Віночка звивши, на воду пущу:
Хто віночка пійме, той мене візьме.

Далі провадився своєрідний хоровод з вінками: кожна дівчина тримає два вінки, в кожній руці... Повільно йдуть одна за другою, держачи вінки вгору до сонця, підтанцьовують і співають купальських пісень. Потім ці вінки ховають, щоб хлопці не „викрали”, бо то погана буде ознака; у більшості забирали з собою, щоб взяти до води підвечір, де пускатимуть ці вінки на воду й ворожитимуть на них, — хто коли і з ким побереться.

9. ОБИЧАЙ САДЖАТИ ДІВЧИНУ ДО ЯМИ

У деяких місцевостях України, зокрема на Чернігівщині та на Херсонщині є звичай такий:

Напередодні Купала хлопці викопували яму в лісі чи біля води (найкраще було сполучення першого з другим). Яму гарно оздоблювали квітами та зеленими гілками, на середині ями робили „зелений трон” — підвищення для сидіння з зеленого дерну. Той трон обставляли зеленим гіллям.

Дівчата плели вінки — одні напередодні, а другі в день Купала. Ті вінки, що плелися напередодні, виставляли на сонце, щоб їх „сонце обцілувало”, а вінки, які плели в день Купала, зберігали свіжими, як і ті вінки, що плели для пускання на воду.

У день Купала, перед обідом, дівчата з співом купальських пісень ішли гуртами в ліс, чи над воду, несучи вінки до згаданої ями. Там водили хороводи, співали магічних пісень, провадили гри. Потім вибирали дівчата з-поміж себе найкращу, найдобрішу. Вони цю дівчину називали „Купалочка-Фортуна”. Гуртом при співі всі дівчата її одягали у вінок, квіти, у зелень, скроплювали її водою й з магічними приказками та співами урочисто опускали до ями. Очі „Купалочці-Фортуні” зав’язували. У ямі саджали її на „трон” і обводили повз стіни, де були розставлені численні вінки, і зів’ялі й свіжі. Посадивши до ями, вони її заворожували, співали відповідних пісень.

...„Купалочко-Фортуно, ти є там, —
Подай сюди вінець щастя нам...”

Одна з учасниць хороводу підходить до ями й простягає руку. „Купалочка-Фортуна" бере один вінок і подає догори. Вона не бачить, який бере — свіжий чи зів'ялий. Коли свіжий — дівчина, якій подано вінок, скоро вийде заміж, — коли ж Купалочка подасть вінок зів'ялий — „зів'ялий" і безнадійний буде рік дівчини. Так увесь час приспівують Купалочці, поки не подасть вінців усім дівчатам.

По цій церемонії із співом виводять „Купалочку-Фортуну" з ями (у ямі зроблені „зелені" східці) й усі йдуть до води, де вкидають ці вінці у воду.

Перед спуском „Купалочки-Фортуни" до „ями щастя", співають цікаву пісню:

...„Вийди, вийди, Фортуно,
До нашого Лада — г а й!
Подаруй віночки нам,
Подаруй віночки нам!

Ой Купало-Купалочка,
Віночки подай!
Віночки подай!"

Між іншим, подібний обичай в інших місцевостях провадиться на Русальному тижні. Це звичай, видно, дуже стародавній і в більшості місць України вже забутий, а разом і нерозгаданий...

Цей обичай мені не довелось спостерігати, але декілька оповідань про нього чув. Дуже добре мені оповів про це Андрій Карпенко на Варвинщині, Полтавщина. Докладно "Саджання Купалочки до ями" описав Чубинський у своїй праці (Чубинський, 29 і 195). (Згадує про цей обичай і М. Грушевський у І томі „Історії української літератури", стор. 188).

10. „МАРЕНА ТА КУПАЛО"

Збереглася в Україні також нерозгадана містерія „Марена та Купало". Після саджання „Купалочки-Фортуни" до ями, краще сказати по скінченні цієї церемонії, молодь села

— хлопці й дівчата йдуть до річки й там проводять цілий ряд ритуалів, символічних дій та гри. Там хлопці роблять Купала, а дівчата Марену.

Жартуючи та пісенно перекликуючись з дівчатами, хлопці роблять хлоп'ячу подобу з соломи й називають цю подобу КУПАЛОМ. Це велика лялька, у ріст людини, зроблена з соломи. Їй надягають штани, сорочку, бриля, у руки дають батога, інколи кия. На обличчі приробляють вуси, бороду тощо. На деякій віддалі від хлопців (20-30 метрів) дівчата роблять Марену (Морену). Це також постать у зріст людини, але вже жіночої статті. Її гарно одягають: у плахту, вишиту сорочку, навішують намисто, заверчують у намітку, чіпляють фартух, підперізують крайкою, інколи двома, натягають на ноги сап'янці, а інколи кладуть ноги в каптур й кладуть на землі.*) Хлопці ж ставлять КУПАЛА на ноги. І коли Марена вже готова, дівчата співають пісень, частково жартівливих веселих, частково монотонних. Одну з таких пісень, дуже цікаву, подав мені вже тут п. Михайло Павлишин (с. Хишевичі, Галичина):

...„Ой Марено, чорна гадино,
З'їла місяць, з'їла сонце...
Їсть зірки й дрібненькії дітки..."

П. Мих. Павлишин розповів, що навколо Марени проводили сами дівчата хороводи — т а н ц і, але це все провадилось мовчки, за вийнятком поданої пісні. Після того Марену спалювали на вогні.

В інших місцевостях провадилось так:

Дівчата зробили Марену. Водять хоровод навколо неї, співають, звертаючися до Марени, жартують... У цей час наскакують хлопці й розривають Марену на шматки. Потім рештки кидають у воду, а дівчата на жалібний тон співають:

...„Утонула Мареночка, утонула,
На верх кісонька зринула...

*) В Україні був звичай класти ноги покійника в каптур.

Утонула Мареночка, утонула,
...Ой наша Марічка біди позбула..."

Інколи Марену розривають на шматки й розкидають, а також часто й спалюють чи топлять.

КУПАЛО

Закінчивши церемонії з Мареною, всі хлопці й дівчата біжать до хлоп'ячого КУПАЛА. Поруч Купала хлопці розклали вже й денні вогні. Біля Купала вже співалися веселі купальські пісні й водилися жваві хороводи та гри. Купало стояв прикріплений до тички, вкопаної в землю, і дивився в бік розкладених вогнів. Хлопці й дівчата ходили за сонцем навколо фіґури й співали:

..."Купався Іван та й у воду упав
Купала на Йвана!
На березі сушився, до Марічки просився
Купала на Йвана!

Далі йшли цікаві гри. Хлопці вибігали з-за дерев, хапали по черзі дівчину й несли її до води. Тут або кидали у воду, або обливали водою. Коли кидали у воду, хлопець, який уважав дівчину своєю, „рятував" подавав руку й витягав з води... Решта незайнятих дівчат співають купальську пісню, яка вже давно перейшла у весільну:

..."Припадь, припадь, Марусино, до стола,
Обступили боярчики довкола.
Кіньми грають, двір рубають,
Марусини шукають...

У глухих кутках Волині зберігся такий варіянт цієї пісні:

..."Припадь, припадь Марусенько, до води,
Обступили боярчики до біди.
Кіньми грають, гіл-вінок рубають,
Шабельками витинають —
Тебе, Марусенько, шукають...

Але кінчилися грища навколо фігури Купала. Хлопці беруть фіґуру урочисто з усіх сторін і пускають на воду. У цей час співають речитативом пісень, цілком подібних до Кострубоньки та до Ярили:

…„Помер він, помер!
Не встане він більше!
Ой, як же нам розлучатися з тобою?
Що за жизнь, коли нема тебе!
Підіймись хоч на часочок!
Та він не встане й не встане!

(Др. Л. Білецький: Історія української літератури, том I, стор. 113.).

Таким чином, похорон Марени та Купала закінчується однаково, з тією ріжницею, що із смерти Марени вдоволені, а Купала жалкують.

М. Грушевський про цю містерію висловлюється так:

„Найбільш інтригувала дослідників загадкова й дуже неясна, в нинішніх остатках містерія Купала й Марени: дві символічні фіґури робляться парубками й дівчатами, і потім топляться, або іншим способом нищаться…"

(М. Грушевський: Історія української літератури, т. 1, 191.).

Відповідні міркування щодо цього подамо нижче.

11. ВІНКОПЛЕТІННЯ БІЛЯ ВОДИ ТА ПУСКАННЯ ВІНКІВ НА ВОДУ

Вранці дівчата натщесерце ходили до лісу та в поле рвати квітки. Ці квіти вони зберігали, щоб не зів'яли. І ось тепер, одразу по церемонії похорону Марени та Купала, вони приступають до вінкоплетіння: сідають вони колом під деревиною над водою, поблизу купальських вогнів, і лунають дівочі голоси:

…„Ой тамечки зійшло три місяці ясних,
Три місяці ясних, три парубки красних:
Ой один парубок — та то ж наш Івашко…

А другий парубок — та то ж наш Михалко,
А третій парубок — та то ж наш Семенко...
Ой тамечки зійшло три зіроньки ясних,
Три зіроньки ясних, три дівоньки красних...
Ой одна дівонька — та то ж наша Маруся,
А друга дівонька — та то ж наша Настуся,
А третя дівонька — та то ж наша Ганнуся...

Усі квіти у дівчат розкладені купками. На одній барвінок, на другій боркун-зілля, на третій — ромен-зілля і т. д. До кожного вінка мусять увійти всі чарівні зілля лісу й поля та додаються городні — любисток, ласкавці. Дружньо йде робота. Кожна дівчина мусить сплести один вінок сьогодні, а вчора вже приготувала один і сонцю віддала з тим, щоб сьогодні взяти знову. Другий вінок кожна дівчина плете своїй товаришці. Вчорашні зів'ялі вінки сьогодні після церемонії біля ями вже віддані воді, а на цей раз мусять бути вінки з свіжих квітів. Перед закінченням вінкоплетіння, дівчата співають:

...„Ой зов'ю вінки да на всі святки..."

Ніхто з хлопців не повинен бути при вінкоплетінні. Вони всі „підкладають" по черзі вогонь, обливаються водою, жартують про „своїх" дівчат і ждуть, коли вже дівчата закінчать... Але почулася остання пісня й оживилися хлопці.

А дівчата, взявши вінки в обидві руки та піднявши їх до сонця, трічі з ними обійдуть колом (хороводом) з піснею:

...„Віночка звивши, на воду пущу:
Хто вінка пійме, той мене візьме..."

Ідуть усі гуськом до вогнів, до хлопців. Тут тричі з піснями хороводом обходять вогонь і підходять до річки, до води. Провідниця від імени всіх стає над водою й промовляє:

„Як вода швидко йде, так аби я швидко віддалася; як сонцю всі люди радіють, так щоб і мною раділи; як вітер шпарко віє, так аби до мене швидко свати їхали; як любить масюнька дитинка свою мамку й гине за нею, так аби парубки гинули за мною..."

Наступає хвилина мовчанки. Кожна в думці загадує свою долю... Ось підходить до води провідниця... Хлюснуло, й пішов перший вінок на воду, за ним другий. Усі дівчата й хлопці з замиранням серця нагинаються над водою й пильно-пильно слідкують: як саме пішов перший вінок; чи наздожене його другий? Чи зійдуться ці вінки на воді? Чи скоро розіб'є їх хвиля. Чи притуляться вони, коли зійдуться, ласкавцями чи боркун-зіллям? Чи розірветься котрийсь на воді, й котрий саме? Чи піде котрийсь під воду у вирі? Чи обидва підуть? Чи припливуть вони обидва до берега, а чи лишень один, а чи жадний ні?

Вінець — це символ щастя, долі, кохання, одруження, успіху, добробуту, людей... І це гадання у дівчат у давнину — це було важливе молитовне благання до бога Гімінея (бог шлюбу у стародавніх греків), цебто до соняшного бога кохання — до КУПАЛА — послати молодій парі соняшне тепло щирого кохання, щасливого життя... І коли це у нас тепер є забавою, грою, то, поминаючи зневажливі характеристики церковних зверхників та літописців, — мусимо сказати, що це було животворне, вибуяле, безмежно веселе й велике свято м о л о д і, що втілювало в цю молодь любов до життя, прагнення до мистецтва, до праці, до кохання, до початків святої родини — семейного очага...

Спостерігають... Вінок наздогнав вінок, зійшлися — задум здійсниться: пара побереться... І далі понесла вода один вінок вперед і розійшлися: один понесла й понесла вода, а другий крутився у вирі й прибився до берега... Одне з пари буде здорове й довго житиме, а друге...

Ось друга дівчина дрижачими руками нахилилась і з усієї сили кинула на воду свій перший вінок... І він швидко поплив... Розгубилася дівчина й швидко кидає другий... Не наздогнати йому першого... Засмучена дівчичина відходить і спостерігає все таки далі... Першого вже не видно, а другого хвиля прибила до берега. Втрачена надія... Пускає й третя. Сміливо кинула вінок, за ним другий... Близько-близько йшли вінки, але не зійшлися... І враз один з них попадає у вир — і пішов під воду... Так недавно енергійна і весела дівчина сідає безсило на березі

й вдає, що жартує... Одне загине з них... Шепочуть навкруги... Кидає наступна. А кинула невміло, й вінок перевернувся одразу... За цим кидає другого. Цей зовсім відійшов од першого... А всі мовчки, вп'явши очі на вінки на річці, затаївши дихання, не ворухнуться...

Так уявляється картина цього стародавнього, далеко дохристиянського, ритуалу. Чи спроможна наша молодь відчути у наш вік те, що відчувала тодішня молодь під час пускання вінків на воду?

Так, мало-по-малу пускають усі дівчата свої вінки на воду. Періодично лише чути веселі чи сумні вигуки серед цієї дозрілої молоді.

Як бачимо, й у ті далекі часи вже вирисовувалися у творчої життєлюбної молоді ідеали: побудувати родинне гніздечко, причарувати красуню-зірку дівчину й одружитися з нею. Дівчина чарує й прагне собі дружину роботящу, здорову, ласкаву, добру — красуня-місяця; а хлопець — гарну, роботящу, співучу, веселу зірку-дівчину, майбутню дружину... Я не відкидаю колишніх примітивних „птичих" шлюбів, але стою на погляді, що вже в період родового побуту у полян були культурні шлюби...

Ось кінчилося пускання вінків на воду. І знову веселість опановує молоддю. Цій біді, що напророчили вінки, можна зарадити найвищими силами — чистителями й святителями: вогнем і водою. Спочатку хлопці й дівчата дружньо й весело обливаються водою та купаються-очищаються, а потім знову скачуть через вогонь. Ці сили їх очистять й відведуть біду, що напророкували вінки на воді...

Мрійлива й романтична натура-психіка української дівчини була в ту далеку давнину, мало змінилася й на сьогодні. Віра дівчини, що вінець, символ шлюбу, щасливого подружнього життя, освячений водою, „пророче" їй доленьку, її родинне майбутнє. Вона в'є вінки з благаннями й з благанням пускає їх на бистру воду — зійдуться — доля її є, мрії й надії здійсняться; не зійдуться вінки на воді — не матиме долі; їй суджено горювати.

Цій темі присвячено чимало поетичних творів, зокрема письменниці Ольги Кобилянської — „В неділю рано зілля

копала". З цієї повісти я й хочу зацитувати сторінку, щоб наочно показати читачам, як проходило це ворожіння. Ольга Кобилянська добре дослідила й вивчила цю сторінку з української етнографії:

12. ВІНКОПУСКАННЯ НА ВОДУ З ПОВІСТИ О. КОБИЛЯНСЬКОЇ „В НЕДІЛЮ РАНО ЗІЛЛЯ КОПАЛА"

„Дівчата вставляються врешті по вподобі і волі кожної на обраних місцях і співаючи, кидають з голови одна по одній пишні вінки з стрічками, якими пристроїлися цього вечора, на блискучу воду — і ждуть.

Коли впав перший вінок на воду, почувся перший голос:

...„Гей, на Івана, гей, на Купала, гей, гей, гей!
Красна дівчина долі шукала, гей, гей, гей!
Квітки збирала, віночок вила,
Долі водою його пустила.

Другий голос:

„Полинь, віночку, по бистрій хвилі,
Поплинь під хату, де живе милий.
Поплив віночок долі водою,
Серце дівчини забрав з собою.

Третій голос:

„На заріночку змарнів поволі,
Не дав Купало дівчині долі.
„Гей, на Івана, гей, на Купала
Дівча у північ зілля копало;
В північ копало, в північ варило,
А до схід сонця вже отруїло..."

Потім вдивляються всі дівчата на веселі хвилі, куди й як несуть вони вінки. Понесуть їх далеко, чи близько? До милого, чи до чужого? На якім місці берега спиняться? І тут же в цім селі? Чи може розірвуть їх хвилі дикою грою в дрібні куски, не донісши цілими, де доля призначила?

Якийсь час глибока мовчанка. Дівчата стоять посхилювані на березі, дивляться, стережуть очима, ба чи не

всім тілом, на розколихані водою вінки — лиш де-не-де повторяється півголосом:

...„Гей, на Івана, гей на Купала
Красна дівчина долі шукала!
Квітки збирала, віночок вила,
Долі водою його пустила".

Нараз крик, сміх.

Один вінок натрапив на бистрішу хвилю коло берега, і вона викинула його на траву. Зо два інші, сплетені не міцно, розірвалися зараз, з самого початку, і розплилися поодинокими квітами по всій річці, мов роздробилися для всієї ріки, і хутко зникли з очей.

Тільки одна Тетяна мовчить, не дбає про нікого, не цікавиться нічим.

Вона опинилася на березі коло спокійної глибини, означеної велетнями-камінями — і надумується. За нею поволіклася, мов друга її тінь, і ворожка циганка.

Її найбільш цікавить нині вінок Тетяни. Що станеться з ним? Куди понесе його ріка? Чи далі до красного Гриця в гори, чи на берег кине? Чи розірве на куски, на сміх пустить? Це її цікавить!

Тетяна не здіймає вінка з голови. Вагається. Передусім вона не хоче, щоб хтось бачив, як кине його з голови, не хоче співати. Не хоче, щоб звертали увагу на неї, одним словом не хоче нічого. Нічого, в чім захотілиб й інші брати участь.

Щось сама однісенька хоче.

А нараз уже ніби й того не хоче.

Так стоїть і вагається.

Вагаючись, спиняється тимчасом думками коло Гриця, питає себе:

Звінчаються вони цієї осени, як заповідав він їй, чи будуть ще далі ждати?

„Поки сніг упаде, будеш у моїй хаті", — казав він їй сам своїми устами, і вона йому вірить. Йому одному на всім світі. Вінок і вода не скажуть їй більше, як він сам. Він своїм голосом і своїми устами, якими цілував...

— Ти тут хочеш кидати вінок? — обзивається нараз за нею голос Маври і перебиває раптом лет її думок.

— Не тут, — відповіла знехотя молода дівчина і відвертається, немило вражена циганкою, що перебила її думки.

— Не тут, доньцю, не тут, — відповіла Мавра, — бо ади, тут у воді вир і він не дасть добре вінкові поплисти. Все буде ним в однім місці крутити. Іди трохи далі та кинь вінок, згадавши свого милого, чи побереться цієї осені, чи ні.

— Поберемося, поберемося! — відповідає Тетяна гордо й додає роздразнено: Кину вінок, де схочу.

І з тими словами відступає від циганки на кілька кроків. Хотіла кинути вінок ніким непомічена, сама однісінька, тим часом Мавра не дає.

— Кидай, де хочеш, доньцю, кидай, де хочеш! — каже примирливо Мавра, а проте не рухається з місця. Це подразнило ще більше вперту вдачу дівчини, що не зносила над собою ніякої влади, і вона відступила від циганки далі. Ще недалеко відступила, коли її нараз щось мов підштовхує невидимою силою назад на те саме місце. Вона відвернулася і зняла з голови вінок. Далі, не відчинивши уст ні на одне слово, кинула вінок з усієї сили біля каменя у воду... Вінок заколисався сильно і, поплававши кілька хвилин довкола по тихій воді, почав, немов кермований невидимою силою, з-під блискучої поверхні, сунутися ледве помітно вперед.

Недалеко.

Тетяна стояла на березі похилившись, з очима широко отвореними й не рухалася ні на волосок. З-заду за нею чигала вдвоє зігнута циганка.

— О! О! О! — закричала нараз Тетяна і простягла з переляком над водою руки. Саме до середини доплив її вінок, як тут захопив його вир. Крутив ним якусь хвилину на однім місці, грався. Коли нараз потягнуло його щось у глибінь, і Тетяна не побачила його більше...

Мовчки обернула вона своє побіліле лице до старої циганки, що й собі витріщилася без руху тривожними очима на воду. Тепер поглянула поважно на дівчину.

— Не посватає тебе цієї осени твій хлопець, — обізвалася, врешті, не надумуючись, не посватає".

Хоч це опис з XIX стор., але сама дія, психіка молодої дівчини, саме ворожіння — все це певно недалеко відійшло від первісного...

13. ВОРОЖІННЯ НА КУПАЛА

Як характерні ознаки анімістичного світогляду — це ворожіння на Купала.

1. Спостерігають захід сонця напередодні Купала: гарно сонце заходить, не за хмари, і взагалі — не хмарний день — веселий буде рік, бо сонце не розгніване.
2. „Коли одразу загоряються купальські вогні — не буде хворости в селі"; коли високо здіймається полум'я від вогнів — буде високий урожай.
3. На Йвана — вода, як сметана. Цебто, коли тепла вода на Купала, будуть дощі, принесуть урожай.
4. Коли кинути каваточок поламаного гільця в огірки — буде добрий збір огірків — усі запліднятся.
5. Коли мати змиє голову дівчині купальським мителем, — зокрема терлич-зіллям та любистком, донька цього ж року вийте заміж.
6. Коли дівчина перша вранці до схід сонця зачерпне води з криниці і побачить свою вроду — всі хлопці любитимуть її.
7. Покачається по росі — здорова буде людина.
8. Коли на Купала до сходу сонця дівчина накопає тирлич-зілля в лісі й змиє ним голову — вийде заміж за кого вона задумала.
9. Коли вдало попливуть вінки на річці — здійсниться задумана мрія.
10. Вдало дівчина одержить від „Купалочки" вінок свіжий — здійсниться її задум — у скорому часі одружиться.

11. Лише у Купальську ніч можна побачити щасливцю місце, де закопані скарби, бо ті гроші горітимуть...
12. Злагідний будеш на Купала — злагідний будеш увесь рік до наступного Купала.
13. Кожний молодий хлопець чи дівчина, що перескочуть купальський вогонь — очистяться, і їх не чепиться ніщо лихе; вогонь зігріє життя молодої пари в щасті і любові.
14. Зустріти сонце на Купала, коли воно „грається", — людина матиме достатки до наступного Купала і т. д.
15. Коли мати щороку купатиме до 10 років дитя в купелі з „купальських квітів" — ласкавців, кудрявців, роман-зілля, материнки, чебрецю, м'яти, любистку, кануперу, маточнику тощо — дитя не хворітиме, буде здорове, розумне, всіма любиме.
16. Заворожується щасливий збір урожаю, сіна, городини.
17. Заворожується численне роїння бджіл та добрий медозбір і т. д.

14. КУПАЛЬСЬКІ ПІСНІ

Купальські пісні дуже стародавні, виникли у ранній період родового побуту, близькі до гаївкових, Кострубоньків та грецьких Адоніїв. Вони нашарувалися (наверствувалися) упродовж віків, деякі змінились, відійшли від купальських тем і увійшли — одні до весільних, другі — до коляд (а може й коляди до купальських?), треті — до народніх еротичних пісень — циклю „кохання"; четверті — до дитячих, жартівливих тощо.

Первісні теми купальських пісень — це 1) чарування урожаю; 2) культ покійників; 3) культ сонця; 4) культ природи; 5) окрема велична тема — культ квітів; 6) вшанування води; 7) вшанування вогню; 8) прощання з літом; 9) добір пари — кохання, одруження; 10) прийняття нового члена до роду, до родини; 11) замирення родів; 12) міт-містерія „Квітка Щастя" — вічне прагнення людини знайти своє щастя; 13) Міт-містерія „Купалочки-Фортуни"; 14) Міт-містерія — Купала й Морени і т. д.

Із згаданих тем лише окремі зберегли яскраві сліди, декотрі зчасом зовсім утратились. Окремі теми постараюсь частково ілюструвати:

1) Чарування урожаю — Купальські вогні вважались чарівними; щовище здіймається полум'я — кращий буде урожай; щовище хлопець перескочить через Купальський вогонь — то вищий буде урожай. Про пов'язання Купала з урожаєм підтверджує й Густинський Літопис. Тема урожаю подається в пісні:

...„Чиє то жито рано не вижато?
Юркове рано не вижато,
А Йван то візьме та жито вижне...

Друга пісня пов'язується у всіх варіянтах з ім'ям Марії:

...„Ой чиє ж то житечко під горою стояло?
Іванкове житечко під горою стояло,
Під гору зелененьку при місяцю видненьке:
— „Молода Марічко, ходи жито жати!
— „Молодий Іванку, не вмію я жати!
— Як я тебе візьму, жито жати навчу...

У стародавніх піснях фігурували імена, чоловіче та жіноче, попарно, — Марена, Мара та Кострубонько, Ярило, Купало, Купалочка, Купальниця, Ладо, Лада. З приходом християнства імена замінені християнськими.

В. Петров пояснює, що в Купальських піснях повсякчасно фігурували подвійні постаті (чоловіча й жіноча), так залишилося й до нашого часу, за малим винятком. Купала — Марена; Купало — Купалочка; Купало й Іван, зрідка лише Купалочка.

2) Культ покійників мав значне місце в Купальськім обряді. Донині збереглися ритуали, особливо містерія Купала й Марени. Похорон їх пов'язаний з багатьма символами та значеннями, зокрема з культом покійників. У похованні Марени деякі етнографи вбачають символ смерти; інші — культ покійників:

...„Утонула Мареночка, утонула,
Та наверх кісонька зринула..."

Тут виразно символ культу покійників. В образі Мареночки певно уявляли взагалі своїх покійників родителів-прародителів. І ласкаві імена про це промовляють: „Мареночка" „кісонька". У далеку давнину покійників замість спалення чи поховання в землю, пускали на воду — „за водою". Була віра, що перші прародителі прийшли водою з-за моря — туди й відправляли покійників.

Але й є думка, що поховання, спалення чи утоплення Марени — це поховання всіх лихих сил в її образі. Трудно над чимсь певним зупинитись і запевнити, що саме так.

Друге підтвердження: було вірування, а навіть до останніх часів, що до Купала не можна їсти ягід (як і до Спаса груш та яблук) батькам, яких родителі вже були „на правді", також не можна їсти ягід і тим батькам, у яких раніш померли діти. У цій справі є декілька леґенд, з яких я одну перекажу:

> ...„На Купала — Іван Купало роздає всім покійникам на тамтому світі ягідки — вишні, черешні, суниці, полуниці... Коли ж батьки, чи діти, у яких є близькі покійники, то Іван Купало оминає тих духів-покійників, промовляючи до них: „Ваші ягідки поїли ваші батьки (чи діти)... І гірко тим духам-душам на тамтому світі..." і т. д.

І Купалочку-Фортуночку в ямі поєднують з культом смерти і воскресіння.

3) Культ сонця. Ознаки цього культу дуже виразні в Купальських святкуваннях. Збереглися леґенди та прислів'я, що на Великдень „сонце грає", а на Купала „сонце грається і купається". Друге, прообраз життєдайного, цілющого й всеочищаючого сонця — це КУПАЛЬСЬКІ ВОГНІ. Добуває молодь вогонь для цих вогнів лише з природи, з дерева, якому сонце й дало цей вогонь, а „живий вогонь" — це частка соняшного тепла й світу, — так вірили прапрадіди.

Третє, вінки, які дівчатам віщуватимуть їх долю, учасниці ритуалу раніш, перед ворожінням, підіймають їх високо, до сонця. Хороводи водили лише „за сонцем"...

І нерозгадана містерія Купала (як і Марени) показує нам, що Купало — це Соняшне божество наших пращурів.

Дослідники Купала — Сабінін — (Журнал М.Н.П., 1841 р., червень місяць), Міллер та багато інших — пояснюють, що „Купальські обрядності застосували міт про Балдиря, пов'язаний у німців з Іванівською ніччю. Балдир це соняшне божество, чудесне й передчасно умираюче. КУПАЛО також соняшне божество" . . .

(Брокгауз і Ефрон; Енциклоп. Словар, том. XVII, книга 33, стор. 37).

4. Широко розвинутий у Купальських піснях КУЛЬТ ПРИРОДИ. У леґенді про „Квітку Щастя". говориться, що в ніч на Купала — вся природа „грається" — дерева й рослини взагалі лише в цю ніч можуть переходити з місця на місце; що все зілля набирає чародійної сили; і, дійсно, вся природа досягає свого апогею, найвищого розвитку, найбільшої краси та веґетаційного росту. Ось чому в день Купала радіє земля, радіє вода, люди, всі тварини, а навіть „грається сонце" . . .

5. Культ квітів, як видно з численних українських святкувань та звичаїв, був поширений і в Україні-Русі іще в період родового побуту. Про це вже була мова в попередніх підрозділах літнього циклю, а зараз я торкнусь лише Купала.

В народі до останніх часів була глибока віра, що в квітах перебувають добрі духи — душі покійників, опікунів роду, родини. Правда, культ квітів був поширений і мав місце майже у всіх народів світу.

Квіткою зустрічають новонароджену людину. В Україні до останнього часу всім учасникам християн роздавали калачі-шишки, в як встромлювали квітку з калиною; квітами оздоблювали молоду до шлюбу й взагалі шлюбну пару — вінок на голові молодої та „меч" — віночок-квітка у молодого ліворуч на грудях, також у всіх бояр, дружок, свах тощо. Квітками оздоблювали весільне гільце, весільний коровай; квітками оздоблювали хати під час великих свят та святкувань; і на могилі покійника ставили та садили квіти . . .

Християнство прийняло пошану до квітів, і, навіть, чотири рази на рік святили в церкві квіти — на Водохрищі „трійцю" (в сухих квітах три свічки), на Юра під час першого вигону худоби на пасовисько; на Зелені Свята та на Спаса, в інших місцевостях — на Маковея та на (Другу Пречисту).

Зіллям в давнину лікували, зіллям відганяли лихі сили, як відьом та інших; зіллям заворожували й приворожували; зіллям підкурювали корів, „коли відьма відбере молоко"; зіллям лікували „переляк" та „вроки"; зіллям привертали хлопців до дівчат, чоловіків до жінок і навпаки...

6. Культ води в дохристиянські часи був надзвичайно поширений. Про це докладніше згадувалось у попередніх розділах, а тут лише дещо пригадаємо.

Вода на Купала чародійна, лікувальна, цілюща. Цією водою лікувалися впродовж року й лихі сили відганяли; купальською водою причаровували дівчата хлопців. На Купала мусіли всі скупатися, і старі, і діти; про дівчат і хлопців — нема й мови — всі очищалися цією водою, всі зебезпечували себе на рік.

Купальську росу збирали й берегли, як чародійну святиню; вранішню воду, що дівчина принесе до схід сонця на Купала, зберігали й використовували при всіх випадках і хворости, і чаклування.

Усі хворі, та й здорові, мусіли на Купала „походити по росі" та й „покачатися", щоб у жнива крижі не боліли...

У день Купала вода пророкувала дівчатам їх долю через пускання вінків на воду. І християнство прийняло воду, як великий чинник, і декілька разів на рік святиться вода — взимку на Водохрищі; улітку на Зелені Свята, восени — на Спаса; весною на Юрія та на Благовіщення. Крім того, освячувались ставки, криниці, ріки та річки в інший час року.

В Купальських піснях дуже часто згадується вода:

...„Купався Іван та й у воду впав...
Купала на Івана...

„А на Яна, на Янонька
Купалася ластівонька...

Купалася, купалася,
А на матку взглядалася...

7. Про велике шанування вогню нашими пращурами не приходиться багато й говорити. Увесь людський рід (увесь світ) високо ставив вогонь і глибоко шанував його, як святиню.

Відомий міт стародавньої Греції про Прометея, що вкрав огонь у богів і зніс його на землю людям... У цьому міті закладена глибока філософічна ідея... Без вогню людина була б і досі в стані тварини. Людство стало культурним лише тоді, коли опанувало вогонь і відкрило велетенський винахід — перший глиняний горщок. І наші пращури глибоко шанували вогонь і вірили, що він взятий з неба від бога сонця.

Ось чому кладуть Купальські вогні... „Вогонь — це частка сонця, його прообраз". А купальські вогні (всі взагалі вогні) — це всеочищающа сила; вогонь дає добробут і здоров'я людині, тварині, рослині — та всій Деметрі — матері землі.

Ось тому на вшанування сонця-вогню й пускали хлопці на Купала обгорнуте соломою й запалене колесо з гори чи горбка — це прообраз-символ сонця, „його небесного бігу", світла й тепла...

8. У всіх Купальських обичаях-звичаях, у ворожіннях та піснях, ритуалах — ми бачимо прощання з літом. З днів Купала вже не росте більше наша флора — веґетаційний період закінчився, лише все визріває, а тепло поволі спадає.

І малозрозуміла містерія Купала — шанування цієї фіґури-символа, потім її поховання, оплакування, утоплення чи спалення — це й є прообраз сонця-літа, зерна рослини, що завмирає на зиму, щоб потім з новою силою прорости, воскреснути, ожити з першими проміннями сонця з приходом весни.

9. Найчільніший мотив, що досить виразно зберігся й на сьогодні в Купальських ритуалах та піснях — це кохання, добір пари, одруження.

Майже всі Купальські пісні, що збереглися до сьогодні, мають своїм ляйтмотивом — „добір пари”, „кохання”, „чарування-ворожіння” — про подружнє життя, мрії про одруження; хлопець мріє приворожити собі найкращу дівчину, майбутню дружину, — гарну, статну, вродливу, співочу, роботящу, ніжну дружину, добру господиню й ласкаву майбутню матір. Дівчина в свою чергу мріє про місяця-парубка, веселого, сильного, здорового, роботящого, сміливого, вірного, любячого мужа й ніжного ласкавого батька своїх майбутніх дітей...

Еротичні пісні, про одруження — мають хронологічно декілька ступенів.

Перший ступінь (трудно запевнити в цьому)) певно ще з 1-3-го сторіччя по Христі. Це мотив добір пари над водою чи в лісі — „умикання”, „поривання”. Це з того періоду, коли роди між собою ворогували і за пасовисько, і за хліборобську територію; коли одне просо знали з усіх хліборобських зел (злаків). Але вже й тоді знали поляни, що близьким з крові юнакові та дівчині не можна одружуватися, бо це неминучо веде до виродження; це не благословлялось тодішніми богами. І, не дивлячись на ворожі стосунки з іншими родами, — будьщо, ризикуючи життям, треба було парубкові-юнакові шукати й „умкнути”, „пірвати” дівчину з чужого, ворожого роду. Одружитись хлопцеві у ті часи — то була дуже велика проблема, значна подія не лише для юнака, для родини, але й для всього роду. І рід мав, з приводу цього, виключні урочисті святкування — „прийняття до роду” нового члена, цебто „пірваної” (умкненої) у води чи у лісі дівчини, дружини юнака, що належав до роду.

З Купальських пісень того періоду збереглося небагато, але й ті, що збереглися — увійшли до пісень весільних, коляд та гаївок.

...„Поїдь, синочку,
У чужу стороночку,
Привези, синочку,
Чужую дитиночку...

Тут цілком виразно: мати благословляє й посилає сина-молодика відшукати собі дружину на святі Купала в лісі чи при воді — з чужого роду.

...„Іди, синочку, в гай,
Проїдь над водою...

У ті часи всі молодики роду мусіли їхати й „поривати" дружину своєму товаришеві, родичеві. І звалися ті „вояки" — „бояри". Ця назва збереглася в Україні до останніх часів. Ті юнаки, ризикували своїми головами, життям. Неодин і поліг у цій боротьбі, в такій виправі... Це віддзеркалено у такій Купальській пісні, що перейшла у весільну:

...„Припадь, придадь, Марусино, до стола,
Обступили боярчики довкола...
Кіньми грають, двір рубають,
Тебе, Марусино, шукають..."

А в старшій, порівняльно, пісні, яка збереглася в глухих закутинах Волині, у тім числі й у с. Кисілях, менше наверствувалась, співається так:

...„Припадь, припань, Ганнусенько, до води,
Обступили боярчики до біди...
Кіньми грають, він-гілце ламають,
Шабельками витинають,
З лука стріли пускають,
Та до тебе Ганнусенько підступають...

Хоч це вже й наверствовані (нашаровані) пісні, але глибокий і правдивий зміст іще з родового періоду про „поривання дівчат" біля води чи у лісі — вони зберегли.

Другий ступінь, не менш важливий, і також з часів родового побуту. У піснях того ступеня відображено, коли рід з родом (до цього часу ворожі) у силу таких важливих обставин, як одруження молоді, — примушені були йти на мир, на злагоду... Але й мир, і злагода — купувалися щастям дівчини та хлопця. Міжродова кривава помста, яка іще існувала навіть у ранньому княжому періоді, та й пізніше, — мало-по-малу ущухає, послаблюється. І рід, який

„поривав” дівча, — і рід, у якого „умкнули” дівчину — приходили до відносної згоди (звичайно не завжди). Рід, який „умикав” дівчину — сплачував за неї новому її родові й батькам „вено”. А викуп тоді був немалий. І приходили до злагоди лише тому, що Купало, соняшне божество, а разом божество щасливих шлюбів, — благословляло нову пару, — так вірили . . .

Третій ступінь — це період, коли грища біля води чи в лісі носили публічний і культурний характер та мали релігійний зміст.

На грища в ці часи сходились усі родини з доньками, умисне, щоб їх „поривали”. Але все таки за „пірвання” звичай велів „помститися”. Винуватий рід, за заподіяну кривду другому родові, — „виведення дівчини з роду” — складав тому родові й родичам оплату вівцями, коровами, кіньми тощо (грошей у ті часи наші пращури ще не знали). А вже далеко пізніше ця процедура перейшла в звичай „купувати молоду”, який і зберігся у весільному обряді до останніх часів. Пісня майже без нашарування, лише стародавні слова замінені новішими:

. . . „Ой, Роде, Роде, багатий,
Подаруй товарець рогатий . . .
Ви дайте, таточку, волики,
А ви, матінко, корови,
А ви, сестрички, ягнички . . .
Бо наш Рід великий,
Щоб було чим обділити . . .’

Отже, тут справа не йдеться про родину, а цілком про рід. І дівчина, а тепер дружина, член нового роду, вимагає, щоб цей рід дав за неї відповідну заплату. Правда, пізніше вилилось у те, що молоду продавали брати, зрідка батько . . .

Врешті, пізніше, хлопець обирав дівчину, а а вона його взаємно. Це віддзеркалено в попереду поданій пісні „про трьох місяців” і інш.

До літописних джерел, як і до висловів та записів церковних достойників, що подано на початку цього роз-

ділу, треба ставитись критично і не забувати, що то подавалось з точки зору аскетів перших часів християнства у нас.

Ця підтема дуже широка й цікава, але вимагає спеціяльної студії та розвитку думки щодо цього; також необхідно переглянути Купальські пісні у зв'язку з народними піснями, історичними, колядами, щедрівками, гаївками, весільними піснями та звичаями, — лише з цілого комплексу згаданих пісень легче було б зробити деякі висновки.

Крім цього, необхідно застосувати порівняльні методи і співставити наші пісні з піснями інших слов'ян, та взагалі в порівнянні з іншими народами світу.

10. ПРИЙНЯТТЯ ДО РОДУ. Дуже урочисто приймали ро Роду нового члена, про що говорилось попереду.

Видно Купала святкували більше як два дні, бо спеціяльна урочистість мусіла відбуватися у всьому Роді. Як це виглядало, коли саме це робили — нам мало відомо. Характерною піснею, що віддзеркалювала цю урочистість і була вищеподана — „О, Роде, Роде багатий".

Шлюби біля води чи в лісі — „умикання-поривання" наші далекі прапрадіди вважали природніми й соняшним божеством — Купалом „прореченими"... На основі ворожіння це мусило прийти неминучо... Видно душа слов'янина-прапрадіда двоїлася: і погоджувався він і не погоджувався... Але кожний розумів, що той шлюб був неминучий і другого не було.

А відома леґенда-казка, коли брат одружився з сестрою, але він цього не знав, — то божество перетворило їх обох, за такий великий гріх, — у квіти під назвою „братки". Як видно, мораль щодо цього була сильна й непорушна. До нас не дійшло, як карали в давнину за подібне порушення, а може такого ніколи й не було — нам невідомо.

Основна мова — це про плем'я п о л я н. У північних племенах блудні гріхи бували — „сноха—(моск.—„снохачество")... В Україні, й ще в Русі-Україні — цього не було.

11. ЗАМИРЕННЯ РОДІВ. Цей мотив дуже цікавий. Страшна ворожнеча Родів не мала границь жорстокости й помсти. Це особливо добре віддзеркалено в фолкльорі гуцулів та лемків, зокрема в творі “„Діти вершин і долин”.

Через шлюби дітей мусіли зближатися Роди, поступаючись взаємно своєю територією, боротьбою та кривавою помстою...

А це відмічено у багатьох слов'янських народів: — гетеризм; — у білорусів пізніше — кумівство, в інших народів — дружба, побратимство тощо. Словом, це сприяло до об'єднання Родів у племена, але це тема окрема й буде подана пізніше в томі „Весілля”.

12. Врешті філософічна тема „КВІТКА ЩАСТЯ”. Не можна аж ніяк сказати, що це припадкова леґенда... Ні! У цьому міті, як і у грецьких мітах, прихована глибока філософічна ідея. Людина вічно шукає щастя на землі. У чому полягає це щастя? Як часто людина може зустріти КВІТКУ-МРІЮ, Квітку Щастя? І де? І коли саме та людина зустрінеться з своїм вимріяним щастям? Що перешкоджає людині бути щасливою?

Майже на всі ці питання ми знаходимо відповідь у міті про Квітку Щастя, у купальських піснях та звичаях, у переказах Купальської ночі.

Питання: чому Квітку Щастя шукає здебільшого, та інколи й знаходить, лише молода людина? Коли ми заглибимось у це питання, то хочеться нам, чи ні, мусімо ствердити, що таки так! І греки різбили неперевершеної краси тіло молоді.

Пригляньмось до образу молодої людини, яка шукає Квітку Щастя, яка й знаходить її. Така людина завжди ідейна, смілива, з сильною волею, твердим характером, глибокою вірою в ту Квітку Щастя, повна сил, відважна; йде вона в темну ніч, у таємничий ліс, повний лихих сил — всякої нечисти. Чи здібна та людина, чи спроможна вона перебороти ті сили? Чи має відвагу? Т а к! Лише така людина йде (приходить) у таємничий світ — у ліс у Купальську ніч, коли там усе живе говорить, грається, пе-

реходить з місця на місце... Все надприродне чатує на ту людину, слідкує за нею, чигає опанувати цю людину, звести з правдивої дороги... Забрати у неї це щастя... А людина все йде й іде: шукає Квітку Щастя, вогняну Квітку папороті...

Вважаю, що навіть після цього неповного образу людини, що шукає Квітку Щастя, — наш горизонт пошириться і ми зрозуміємо провідну ідею „Квітку Щастя" з Івано-Купальської ночі...

Людина з'явилась на світ... А коли людина, вінець творіння Божого — мусить мати в своєму житті певне призначення, певну ідею. Людина, що „живе, щоб їсти, а їсть щоб жити" — чим різниться від тварини з цього боку... коли вона не проявляє ані сили волі, ані розуму, ані розуміння себе та оточення...

Лише справжня, повноцінна людина шукає за тією Вогняною Купальською Квіткою... У чому ж полягає щастя людини за цим мітом і взагалі? У грошах? В багатстві? В розкошах?

У житті все спокушає людину... А спокусившись на багатство, на гроші, людина втрачає істотне. У цій містерії образно показано, як молоду людину спокушають купці, жиди, всякі потвори, пропонують все, включно до „фізичної насолоди"... Але все те марнота — черепки в руках людини (гроші). Ані багатство, ані розкіш, ані що інше не може дати людині справжнього, глибокого морального задоволення... Коли вона не зрозуміла свого призначення, не зрозуміла себе (не пізнала) — вона при всіх розкошах — „блукає по лісі", поки „не розвидниться", цебто, поки не усвідомить, чого ж вона прийшла на цей світ... Але тоді, коли вже людина зійшла з правдивої путі, — буває запізно "пізнати себе".

Вислів: „сховати під шкіру мізинця-пальця Квітку Щастя"... Слухаєш і пропускаєш повз ушей — це казка-легенда... Але це народня мудрість подала в зовсім іншому значенні — це алеґорія. Мізинець-палець, мізинець людина чи тварина — за народною уявою, мають чарівні властивості... Мізинець-людина може бачити й

відчувати те, чого звичайна людина не може побачити чи відчути... Ця чарівна сила частково є й у мізинці-пальці. Але щастя часто купується ціною крови — інакше кажучи висока свідомість людини мусить бути під шкірою, у крові, в серці... А відтіля вже ніхто не візьме... Це свідомість — бути досконалим „як Отець ваш небесний є"; це свідомість, за Сократом, „пізнати себе"...

„І коли людина має Квітку Щастя" — вона відмикатиме всі замки"... Хибно було б думати, що мова йде про відмикання якихсь сейфів, — їх тоді не було, — магазинів чи інших скарбниць... Зовсім ні! Зміст у цей вислів покладено глибокий: коли людина знайде своє щастя — удосконалить вона себе, пізнає себе, пізнає світ; при своїй силі волі, при самопізнанню — вона „відімкне" таємниці життя, таємниці природи. Ось про ці „замки" йде мова, про високе удосконалення людини, про глибокий розвиток її. „Людина буде вічно молода". І цей вислів треба розуміти так: людина знайде своє призначення в житті, і, як молода людина повна сил, буде жити людським життям, цікавитись „таємницями" — наукою, матиме невичерпну енергію, надію, віру у краще людства; працюватиме над собою для добра людства... Людина „пізнає себе"... Отже, ця містерія недвозначно промовляє, що та Квітка Щастя — це самопізнання, удосконалення, пізнання життя, природи, служіння високій і д е ї: прямувати до щастя людства...

Бачимо, що український народ іще на зорі нашої культури створив високомистецькі, глибокофілософічні м і т и - м і с т е р і ї, відображені в Купальських піснях та ритуалах, в колядах, щедрівках, новорічних звичаях — Василеві та Маланці, в Гаївках, Калиті-Андрієві тощо. Чи не стоїть міт-містерія про „Квітку Щастя" поруч з такими ж високими мітами античної Греції та Риму. Грецькі міти про Аріяднину нитку, про Прокрустове ложе, про Золоте Руно, Промітей — це близькі, тотожні, філософічні, повчальні...

Нещастя наше в тому, що ми через ті чи інші причини втратили наші святощі... А Греки, Римляни, Єгипет, Ва-

вилон, Китай, Індія, Перси та інші — і віру змінили й свої первісні святині зберегли...

Друге наше нещастя те, що ми дійсно неспроможні „пізнати себе", пізнати свою стародавню культуру, свою історію...

Варто було б зупинитись на багатьох моментах та точках не лише Купальських містерій, але й на інших наших первнях культури.

15. ОБРАЗ УКРАЇНСЬКОЇ ЖІНКИ ТА ДІВЧИНИ В КУПАЛЬСЬКИХ ПІСНЯХ ТА ЗВИЧАЯХ

У Купальських піснях досить добре відображені притаманні риси та образ української дівчини та жінки.

...„Наша Марічка-Купалочка,
Посеред моря купалася,
На бережку сушилася,
Вийшла на вулицю — хвалилася:
„У мене личко, як яблучко,
У мене брови — чорненькії,
Зовсім я дівка складненькая..."

У цій Купальській пісні показано любов української дівчини до чистоти, охайности, прагнення до правильного розвитку тіла, до фізичного здоров'я, до краси... Вона просить у вищих сил, благає, послати їй здоров'я та красу... Але вона знає, що чистота, купання, догляд свого тіла — дає красу. За ознаку краси вважали і тоді, як і тепер, рум'яне личко, „як яблучко", брови „чорненькії", як „шнурочок", стан стрункий — „складненький".

...„Ой на Купала-Купалочка
Не виспалась Наталочка,
Погнала бичків, дрімаючи,
На грудки ніжки збиваючи...
„Приточи, Боже, ночі
На Наталчині чорні очі..."

У цій Купальській пісні подано спостереження природи: ночі влітку короткі. Властивість українського роду рано вставати до праці; рано встало й дівча; дбає ця дівчина про худобу; жене її пасти на росу, дуже раненько. А поспішаючи скорше напасти бичків, до сходу сонця, спотикаючись об грудки, збиває собі пальці. Виявлена тут і доброта парубка, який жаліє молоду дівчину, йому хочеться, щоб дівчина виспалась, щоб нічка була довша... Він звертається до вищих сил з благанням „приточити більше ночі".

Дівчина мріє про подружнє життя, про родину, а символ шлюбу — це вінець, освячений водою, „прорече" їй доленьку, її родинне майбутнє життя. Вона в'є вінки з благанням і глибокою вірою у вищі сили, у магічні дії, пускає ці вінки на бистру воду — зійдуться — доля її є, мрії й надії здійсняться. Не зійдуться вінки на воді — не буде мати долі... Їй суджено горювати... Але вона, як перше приймає з радощами, так друге приймає з тугою, але віри не втрачає: вона ще буде чарувати.

Копає дівча в лісі опівночі зілля чарівне, опівночі його варить...

Характерним Купальських пісень є: вишукані художні засоби — голубливі та ласкаві слова, чудесна алітерація, мелодійність, емоціональність, вишукані мистецькі порівняння та епітети, особлива динамічність — все це сполучене з грою, хороводами в лісі над водою вночі при Купальських вогнях — дає чарівну картину вибуялого духа, життя й любови української молоді, неперевершено чудесну картину Купальської Свято-Іванівської ночі...

Отже, образ молодої дівчини, що прагне до здійснення одвічної долі — стати дружиною гарного, молодого, здорового, ласкавого, роботящого чоловіка; самій стати жертвенною й любячою матір'ю своїх дітей; бути справжньою господинею — тримати хату в порядку, дітей і чоловіка в чистоті та одержувати високі урожаї з города; бути вірною дружиною, ділити радість і горе...

***) Українська жінка смілива, вона не боязка; вона в центрі життя купається „серед моря".**

Дівчина прагне одружитися. Але в ті часи — трудно угадати свою долю, трудно угадати, що жде молоде життя дівчини? В якім роді вона опиниться? Як прийме її той рід, родина. Чи буде її дружина вірним і любячим...

Отже, не є дивним те, що дівчина так одверто, наполегливо намагається підняти краєчок своєї будуччини й поглянути, як їй поведеться; немає нічого дивного, що вона так одверто гадає і чарує — це природний вияв бажання родинного життя.

Дійшло до нас, як саме дівчина приворожувала хлопців, а її мати допомагала причарувати доні гарного хлопця. Дівчина опівночі, а чи вранці на самого Купала йшла до лісу й шукала тирлич-зілля. Вириваючи його з коренем, приговорювала магічні слова:

...„Тирлич, тирлич, ти до мене
Хлопців поклич!

А мати варить це зілля, примовляючи чарівні слова:

...„Тирлич, тирлич! Ти до моєї доні дев'ять хлопців поклич, — з дев'ятьох — вісім, — з восьми — сім, — з семи шість... з двох одного — то їй суджений, нерозгуджений..."

А дівчина йде до схід сонця по воду (про це вже була мова) і чарує так:

...„Як вода швидко йде, так аби я швидко віддалася; як сонцем всі люди втішаються, так аби мною тішились; як вітер шпарко віє, так аби до мене шпарко свати їхали; як любить ненька своє малятко і гине за него, так щоб хлопці любили мене й гинули б за мною..."

(Л. Білецький. Історія Української Літератури т. 1-й стор. 108).

Це гадання нам цікаве тим, що дівчина, в силу анімістичного світогляду, звертається до найвищих сил — святителів тієї глибокої давнини: до води, сонця, вогню, до вітру буйного, до найвищої й найсвятішої любови матері до свого дитяти...

Гадають дівчата й на вінках з квітів живих — символі любови, кохання, вірности, щастя, правди, шлюбу та щасливого подружнього життя... Гадали й на вогнях.

Тут додані ще такі властивості дівчини, нашої пращурки тих далеких часів: сміливість, сила волі, непослабне прямування до мети, глибока віра в магію, рішучість; крім того, ніжність, вірність, здоровий розум, а поруч і глибоке чуття. Але чуття і в ті часи панувало над розумом дівчини...

Дуже характерні риси у наших пращурів подані ще з тих далеких часів сивої давнини й дійшли до нас. Стародавні греки вбачали красу в правильній будові людського тіла. Їх неперевершеної краси мармурова різьба богів, молоді, — обох статей та численних груп — є на сьогодні й на майбутні віки та тисячоліття символом надхнення людства до життя, до творчости, до любови. І наші далекі пращурі дуже високо цінили красу людського тіла, плекали його. Ось чому в пісні й співається:

„станом складненький (гарненький), брови чорненькі, як шнурочок..."

А справа плекання краси людського тіла — це ознака високої культури. Згадаймо що греки, римляни й висококультурні народи Малої Азії — мали до цього найвище замилування, а на красу людського тіла дивились як на дар Божий.

Крім головних мотивів, у Купальських піснях є чимало й другорядних, але характерних, цікавих і важливих: благання Даждьбога про високі „плоди земні"; про відвернення бід, зокрема хвороби та смерти; освячення й звеличання праці; виспівування та чаклування дівочої та парубочої краси, молодечого завзяття; ніжні й високі родинні почування; високоморальні мотиви кохання; обов'язок громадянина роду, родини; прагнення до пізнання природи... А найголовніше — крізь усі пісні та дії проходить любов до життя і т. д.

16. ОСОБЛИВІ ДУМКИ ПРО СВЯТО КУПАЛА

Марно окремі вчені роблять поспішні висновки на основі лише літописних відомостей, проповідів високих церковних достойників раннього середньовіччя та нота-

ток з життя окремих святих. Правда, про полян не згадується, але перераховуються племена сіверян, деревлян та інших, що вони в давнину мали примітивні „птичі шлюби"... Ясно, кожний народ переживав ранню первісну добу своєрідно, що на сьогоднішню нашу думку те все було аморальним. Але це кожний народ... А коли ми заглянемо до св. Біблії, як народ юдейський доходив до культури й боровся проти людських ухилень — там було не краще, ніж у нас, а напевно далеко гірше... Але той період треба розглядати не з точки зору нашої доби. Я здебільшого торкаюся й висвітлюю вже той період слов'ян, наших далеких прапрадідів, коли вони увійшли вже в добу первісної культури, коли створили певний культ; коли вже мали певний світогляд; коли вже були зорганізовані в роди, і коли вже існувала міцна родина.

Купальська тема ще належно недосліджена; і ще належно не з'ясовано багато моментів; чимало є такого, що нам цілком незрозуміле; багато є й спірних питань; не зроблені ще остаточні висновки.

Можемо догадуватися, що свято Купала пережило декілька періодів і вкінці вилилось лише у свято молоді, у свято добору пари. Аналізуючи Купальські пісні, ритуали, ворожіння, чаклування, прислів'я, сказання, передання та численні леґенди — ми з певністю можемо сказати, що крім вірувань, світогляду, пізнання психіки, відображення бажань та прагнень стародавнього слов'янина-українця — у цих обичаях приховані глибокі філософічні ідеї... Ми тут зустрічаємся з питанням про вічність людини; про вищість мистецтва; про вищість любови й кохання над усім матеріяльним; про співзвуччя душі людини з природою; про велику тайну шлюбу; про людське щастя; про пізнання природи; про пізнання людини; про пізнання самого себе... А містерія Купала й Марени, та „Купалочка-фортуна" — це те, що називаємо ми — „народженння, життя-смерть — і воскресіння..."

Заглибившись в українські святкування, ритуали, пісні, звичаї загальні, ворожіння, сказання та леґенди — у ці перли первісної культури — дивуєшся мудрості ві-

ків; вражений глибиною високої і вічно живої філософської ідеї — прагнення до ідеалу, до пізнання природи, себе, світу; високого вияву л ю д я н о с т и (людськости) у всіх діях і житті; служіння роду-племені — цілковита жертвенність у здобуванні хлопцеві свого роду дівчини-дружини — диву даєшся такій високій мудрості, такій багатій нашій первісній культурі, такій силі правди.

17. ГОСПОДАРСЬКІ РОБОТИ, ПОВ'ЯЗАНІ З СВЯТОМ КУПАЛА

Як видно з наших стародавніх джерел, Купало був у наших пращурів богом „багатства й щедрости" (Густинський літопис). Отже, це свято, як видно, мало й чималий господарський зміст.

Як згадувалось попереду, „сіє творяше перед жатвою и во время жатви". Цебто, що свято Купала повязане було з урожаєм.

„Годуй бджолу до Йвана (Ку́пала) — вона зробить з тебе пана".

Саме в цей час на пасіці провадяться гарячі роботи: збирання роїв; найвищий пожиток для бджіл та найкращий медозбір для людини.

Цілющим медом вважається мед липовий, і взагалі мед, який бджола збирала в період саме Купальських святкувань. Отже, і пасічниче господарство було пов'язане з цим святом. На Полтавщині, у Варвинському та Срібнянському районах було прислів'я: „Купальський дідусь". Що це саме визначає — не можу собі пояснити. Федченко Федір, селянин, пояснював це так: „Дідусі-пасічники завжди дуже добрі, доживають найвищого віку, працьовиті, щедрі та ласкаві — їх і бджоли не кусають... Таких дідусів у нас називають „Купальськими". Це пояснення мало допомагає зрозумінню цієї назви, але видно, що пасічники якось та були пов'язані з Купалом...

1) До Купала кожний пасічник мусів обовязково навести певний лад на пасіці: скосити траву (обкосити вулики); підставити до літків місточки, щоб обтяжена не-

ктаром бджола могла легше сісти до літка, а не падала б перед вуликом, бо завжди на пасіці жаби, миші, вужі тощо підстерігають бджолу й хапають. Пасічник на цей час мусів виготовити відповідну кількість вуликів-дуплянок, щоб без затримки можна було садити рої; до Івана-Купала мусіли бути підкопані вулики, щоб бджола могла тягти щільник вниз (з медозбором пасічник ті щільники підрізує); на деревах поблизу пасіки виставляються так звані „Купальські вулики", рійниці чи козубці. Це було чарування роїв, а разом практична справа, бо рій часто осідав у таких вуликах. До Купала упорядкувався й стебник (бджолячий зимовник): викурювався свяченим зіллям, замащували всі щілини, оздоблювали „маточником". Це квіти, біло цвітуть та мають запах цитрини-помаранча. Бджоли люблять цей запах, а тому й роївні натиралися цим зіллям перед збором роя, як також і вулики, в які оселювали нові рої. Зате цього запаху не переносила міль та інші комахи. На всіх українських пасіках „маточник" мусів мати своє місце. Це зілля й клали до складу квітів, з яких робилась „трійця". На день Купала курінь пасічника оздоблювався різним зіллям, розкидалось зілля й по всій пасіці.

2) В день Купала пасічник-дідусь оглядав та прочищав усе своє пасічниче приладдя та „дітву" у вуликах; вранці постукувалось тричі в кожний вулик. Господиня на Купала мусіла приготовити ворки для здушування воску і т. д. З християнством у пасіці ставили образ св. Зосими та Саватія, а якому дохристиянському божеству „підлягала" пасіка — нам невідомо.

3. У городі до дня Купала мусила бути підгорнена капуста — тоді будуть гарні та великі головки. Також мусила бути підгорнена й бараболя (картопля). З капусти господиня на Купала збирала чарівну росу, „помічну від усього".

4. Рання ягода — черешні, вишні, суниці та полуниці — була присвячена Купалові. Старі віком люди лише на Купала могли „благословитись ягодою" (про це була мо-

ва попереду). З Купала починали сушити вишні та черешні (останні, правда, вже, як кажуть, „відходили").

5. Купало припадає саме на сінокосіння — „на покіс". Тому кожний господар з святістю відвідує свої сіножаті, поляни та луги-береги, де вже сіно або в копицях, або в покосах... Правда, пізніше, коло 15 липня, святкували сінокосіння у день св. Курика „Вітрогона".

6. Усі городи до Купала мусили бути бодай перший раз обполоті.

7. До Купала господар готує клуні, сіновали, обороги — щоб „Купало оглянув лад і порядок" — готовність до жнив.

Це все підтверджує вищесказане, що зміст свята Купала в давнину був далеко ширший і різноманітніший.

18. ОКРЕМІ ПОЯСНЕННЯ, ДУМКИ ВЧЕНИХ ЩОДО КУПАЛА, ТА ЛІТЕРАТУРА

День Купала християнська церква намагалася перекрити святом Різдва Івана Хрестителя. Тому свято Купала прийняло подвійну назву „Іван-Купало", „На Йвана на Купайла". Коли виникло свято Купала — трудно сказати, але можна з певністю ствердити, що всі ритуали, дії, звичаї дуже, дуже стародавні, без сумніву беруть початки з доби раннього періоду Родового побуту. Треба сказати, що свято, яке ми називаємо Купалом, є майже у всіх європейських народів, лише переводиться інакше, інакшу назву має, але час і зміст — тотожні. У нас символічні подоби Купало й Марена (Марина), — у німців — Ґанс і Ґрета; разом у нас пов'язують і лісові квіти „Братки" з Купалом та існує декілька варіянтів легенд такого змісту: брат і сестра, не знаючи такого близького родства, побралися (одружилися), а так як це вважалося дуже великим гріхом, то бог Купало перетворив їх у квіти, які мусять усім про гріх такий великий нагадувати... У других слов'янських народів також є ця легенда і квіти носять назву Іван та Марія".

Щодо вогнів, то всі учені світу сходяться на думці, що Купальські Вогні є символом С о н ц я в часі, коли життьові сили природи досягли свого апогею й повинні йти на зниження.

„Купальські вогні поширені по всій Европі, в романських, германських та слов'янських народів. У Німеччині й Франції вогні від XII до XVII стор. запалювались в містах та селах. У Франції мер міста запалював вогні перед ратушею. У Лондоні „Купальські вогні" заборонені з 1539 року. Значення вогнів у всіх народів однакове: вогні чарівні; вогні очисні, очищають всяку недугу й все зле, відганяють усяку нечисть". В Україні Купальським вогням надається іще ширшого змісту.

А. С. Фамінцин проводить паралелю між Купальськими піснями та звичаями з грецькими — культом Деметри й Персефони. Купало, що виведений в окремих піснях, що „пориває" дівчину, дорівнюють Плутону, що „похищає" Персефону, — і який також був „подателем" урожаю та своїми щедротами обдаровував усіх...

Вище вже подано про дорівняння нашого Купала до німецького Б а л д и р я — соняшного чудесного божества, яке передчасно вмирає, щоб потім воскреснути. (Сабінін і Мілер).

А. Н. Веселовський не відкидає мітологічного елементу цієї обрядовости, але схильний думати, що в основі своїй свято Купала було в давнину „общинно"-родовим, що знаменувалося шлюбами й прийняттям до роду.

Проф. Сумцов вважає, що в день Купала проходили „игрища межю сели", про які оповідається в літописі, і що заключались нові стеттеві зв'язки, та можна вбачати рештки „умикання"-„поривання" дівчат хлопцями біля води та в лісі.

Ф. І. Буслаєв відтворює слово КУПАЛО від кореня КУП та КИП, що визначало ярий, кипучий, гарячий.

М. І. Костомаров подає, що слово Купало пішло від слова Хреститель, бо Іван Хреститель купав і омивав...

„Дослідження Купальської обрядовості з точки зору

історично-побутової, лише ледве започатковано", — (Веселовський, Жур. М. Н. П. 1894 р. ЧЧ. і 7).

Цінні вкладки в цю тему зробили: П. В. Володимор, Мошинська, Ястржембовський, Соколов, Сумцов, Веселовський, Ящуржинський, Сабінін, Міллер, Фамінцин, М. Грушевський, Л. Білецький і цілий ряд учених.

Належну вагу Купалі приділили й Енциклопедії — Брокгауз та Єфрон, Енциклопедія „Просвещеніе", Енциклопедія Британіка, Енциклопедія Українознавства і т. д.

Українське свято, звичаї-обичаї таять у собі глибокі філософічні думки та високі ідеї, але те все потрібно „розмотати", відкрити, дослідити... Чи пощастить нам у таку пізню пору це зробити? Будемо вірити, що так! Коли не повністю, то хоч частково.

XIX. ЗАЖИНКИ — ПОШАНА ХЛІБА В ДАВНИНУ

Хліб в Україні-Русі в давнину мав надзвичайну шану й вважався с в я т и м. І селяни іншої назви для хліба, як „святий хліб", „святий хлібець", не знали. Коли припадково упаде кусень хліба на землю, його піднімали з святістю й цілували-перепрошували. Навіть у давнину не можна було різати хліб ножем, а всі ламали; в останні роки, вже XIX стор., гріхом вважалось у селян, коли людина казала: „поріж хліб", а говорили: „покрай"...

Хліб у давнину, та й до останніх часів, вважався символом святости, символом радости, щастя, здоров'я та багатства.

З хлібом зустрічали новонароджене дитя; з хлібом вітали й породіллю. Коли повідомлять молодого батька, що „знайшлось дитя" — батькові давали хлібину та квітку в руки. З цими атрибутами йшов вперше до народженого та породіллі. Поцілувавши новонарджене, клав у його голові хлібину, а дружині доручав квітку (китицю квітів).

Пізніше з хлібом виряджали це дитя „до Христу", а коли підросте, то з хлібом виряджали й до школи.

З хлібом і одружували молодих. Коли йшли свати на переговори з батьками дівчини та з дівчиною, то обов'язково брали під паху „хліб святий". Старости, увійшовши до хати дівчини, привітавшись з її батьками, брали в руки хлібину, побожно перехристившись, цілували, підносили батькам, які це ж робили. Хлібину клали на стіл. Другу хлібину старший сват доручав дівчині. Вона ставала навколішки, сват клав хлібину на голову й проказував:

„Будь, доню, для нашого Івася (ім'я молодика) так добра, ласкава, будь багата, пишна й ґречна, як цей святий хлібець..."

Хлібом благословляли батьки дітей до шлюбу; з хлібом їх зустрічали, коли вони поверталися від шлюбу; хлібом їх і „перепиняли" на селі. З хлібом виряджали батьки молодого до молодої, посипаючи вівсом та житом... З хлібом вводили молодих після шлюбу до хати та з хлібом же заводили й „на посаг". А коли молода одружена пара сиділа на „посазі", то перед ними обов'язково клали „подружній коровай", уквітчаний калиною та квітами. Серед столу лежав великий весільний коровай, а в ньому стриміло гільце (це раніш, пізніше — коровай був окремо, а гільце окремо).

Хлібом-короваєм і обдаровували всіх весільних під час перепою, а ті що одержували, висловлювали за „дар Божий" найліпші побажання молодій парі; на хлібному колоссі стелили шлюбну постіль.

З хлібом ішли молоді у понеділок „очищатися" до води (останні часи — до криниці).

І на всі свята випікався хліб з певними символами, зокрема книші з „душами" на честь покійників.

З хлібом і хоронили покійника, поклавши хлібину-книша на труну чоловіка та паляницю на труну жінки.

З хлібом починали й оранку, з хлібом провадили й посів, з хлібом починали й зажинки.

Коли хто з дітей чи дорослих необережно поводився з хлібом, йому завжди казали: „Ой не роби цього, поцілуй святий хліб... Це „дар Божий"... „У хліба ніжки ко-

ротенькі, але він так швидко тікає, що й не вгледиш, як його не стане..."

Боязко було селянинові зневажити й кришки з хліба. Коли на скатерці збиралися кришки, то не можна було їх струшувати на землю; господар збирав і „вкидав у рот", хоч і не був голодний. Кришки та хліб можна було давати тваринам та курам, але ні в якому разі не можна було викидати у сміття. Коли якийсь кусок хліба попсувався, то його можна було лише віддати худобі, або спалити.

З хлібом виряджали вперше худобу на пасовисько на весні, з хлібом відряджали й пастуха-чередника; з хлібом зустрічали худібку востаннє з пасовиська, коли вона поверталася на зиму...

Ось чому з такою святістю провадились селянські праці біля хліба та на нивах. Було вірування, що разом з хлібом завжди присутні опікуни домашнього очага — добрі душі — Лада; було вірування, що хліб-урожай посилає с о н ц е, бог урожаю; що на нивах, у клуні, в житі та в снопах — перебувають святі душі.

Інакше кажучи, в стародавні часи, родового побуту, був складений-утворений культ хліба, тісно пов'язаний з зажинками, обжинками; з сонцем, землею-Деметрою та чистителем — водою. Але про це буде подано пізніше й повніше.

Зважаючи на таку велику шану хліба в Русі-Україні (у наших пращурів) ще за часів родового побуту, нам стає ясним, чому саме господарський рік був так тісно й ґрунтовно пов'язаний з усіма польовими роботами навколо ниви, навколо хлібів.

Зажинкові звичаї дуже урочисті в деяких місцевостях, як на Полтавщині в кількох повітах, але в більшості місцевостей України ці звичаї не набирають великої урочистости, хоч виглядають дуже поважно. На жаль, коли звичаї ОБЖИНКІВ у нас більш-менш збереглися, то ЗАЖИНКОВІ звичаї утратили з часом, лише можемо спостерігати невеличкі фрагменти тих далеких часів... Ясно,

що ЗАЖИНКИ — це було справді молитовно-господарське свято великої ваги. Цього свята селяни-господарі ждали цілий рік. Чарували вони урожай і на зимових святах, і на весняних, і на літніх, а тому не може бути, щоб початок саме тієї великої і святої дії й надії проходив дуже сумирно. Ми можемо зупинитися на ЗАЖИНКАХ лише на основі тих решток, які дійшли до нас.

Постараюсь переказати тут коротенько те з власних досліджень, що є у більшості спільним українській території — Поділля, Київщини, Полтавщини, Чернігівщини, Волині та Галичини. На жаль, південної частини України — Херсонщини та Катеринославщини, рівно ж причорномор'я (Одеса та Крим) — мені не пощастило дослідити. Певного визначеного спільного дня зажинок не було.

Зажинають завжди й всюди в Україні перед святом Петра та Павла. Зрідка, і лише де-не-де, зажинають після Петра. Зажинок чекають нетерпляче, і декілька разів навідують селяни свою ниву, щоб довідатись, чи поспіло, „вистигло" жито, щоб вчасно зажати. І до зажинків господарі готуються завчасно: зублять (назублюють) серпи, які „вже гуляли" на ниві й якими жали господарі у попередньому році; вибирають „юрка", яким в'язала господиня минулого року. Не можна брати серпа, яким колись хтось на жнивах порізався, аж покиль не перезублять... Випікається на день зажинок свіжий хліб. В одних місцевостях печуть паляниці, у других — книші з душами, але але в більшості випікають звичайний хліб.

У день зажинок господарі встають до світанку. Умившися, стають разом на молитву. У цей день не можна бути сердитому, не можна сваритися, а навіть спогадувати, щось неподібне; худобу треба задоволити всім і лагідно вигнати до череди. Обід (ранній, на наш час близько 4. година ранку), до схід сонця, мусить бути святочний. За обідом ні про що лихе не можна говорити, а спогадати бодай близьких покійників „годиться". Але в більшо-

сті у цей день обідають на зажинках, на полі: гостюють душі та жито.

На Поділлі та Київщині найчастіше зажинати виїжджає вся родина. Кожний господар чи господиня (коли вдовиця, а чи тоді, коли існує звичай, що зажинає господиня), прибувши на свою ниву, розкладає на межі, чи на суловках чисту скатерку. На скатерку кладе хліб-сіль, щось із свяченого, великодного, здебільшого засушену цілушку з паски, — та різної святочної їжі. Усі стають спочатку обличчям до сонця. Господар промовляє: Сонце праведне, святі Петре й Юрію, наші святі душечки, виростили ви хлібець Божий на ниві, внесіть його в наші руки... Докотись, хлібцю святий, житечко наше, у наші клуні-стодоли... Хмари дощові, буряні, громові-блискавиці, і ти, граде б'ючий, — обходьте ниву нашу стороною й до нас не наближайтесь..."

Господиня: „Душечки святі, охороняли ви нашу ниву, внесіть хлібець святий у наші руки... А все лихе, все зле, йди на ліси, болота, очерети; згинь, пропади, щоб і голосу твого ми не чули... на наші ниви не ходи..."

Так заклинають „лихі сили", які можуть перешкоджати під час жнив. Після цього всі сідають навколо скатерки, хвильку посидять, і виймають серпи. Насамперед розмотують серп господаря, про який була мова на початку, потім решту. Серпи кладуть на ліве плече; юрки стрімлять за крайку (жінки), чоловіки за очкур (пасок), стають обличчям до ниви. Деякий час стоять мовчки, а потім господар та діти-хлопці скидають брилі, і господар, перехрестившись, промовляє: „Боже, благослови!"

Першу жменю жне господар, за ним господиня і решта членів родини. З перших двох жмень складають ЗАЖИНКОВИЙ ХРЕСТ. Потім випрямляються, постоять, поглянуть на ниву й нажнуть 5—7 снопів, інколи лише три; в інших місцевостях нажинають кількість снопів по кількості душ родини. Нажаті снопи ставлять колоссям догори. Після цього господиня з господарем нажинають по жмені,

з яких кладуть обжинковий хрест. Потім зносять снопи, ставлять їх у коло, а в колі цім розстеляють скатерку й розкладають смачну їжу (як це було попереду на межі чи суловках). Усі члени родини сідають навколо скатерті, в колі снопів, — їдять, весело жартують. Цей обід вважається спільним обідом для польних духів і родини. Смачно поївши, лягають й простягаються, „щоб спина не боліла" під час жнив. А навіть годиться задрімати.

Доречі, цей польовий обід, за віруваннями, вважають спільний з „святим хлібом" та опікунами ниви — польними духами. Тому під час зажнивного польового обіду годиться чарка та під час їжі спогадують минулорічний урожай, жнива за „покійного дяді (батька-діда) та за покійної нені, хай їм добре ікнеться на тамтому світі".

Коли прожато трошки, то затягають на ниву віз і до нього прив'язують коні, трошки попасши їх на стерні. Це також чарування, щоб урожай в'їхав до клуні так, як віз на повну ниву. Коням дають попастися на стерні, мов їх також гостює нива... Віз обставляють свіжими снопами.

Відпочивши, нажнуть іще з пару снопів, частину кладуть на віз, а частину складають у полукіпок. Один серп і один юрок залишають у житі, бо ним мусять користуватися польні духи; друге, це ознака чарівна, що ніщо не може заподіяти лиха ниві, бо на сторожі серп... По закінченні зажинок, — а вони закінчуються дуже рано, щоб рано й жнива закінчити, — господар знову нажинає одну жменю, а господиня другу і кладуть на ниві чарівний знак — хрест з двох жменів жита. Цим зажинки в основному й закінчуються.

Повну картину дохристиянських зажинок подати неможливо з причин вищезгаданих. Академік М. Грушевський пише:

> ..„діло св. Петра жито зажинати. Він з'являється сторожем поля, майбутнього врожаю, бджільного взятку, — він же заорює, очевидно, на озиме. Ця тема розробляється на різні способи в піснях величальних (колядах), легендах оповіданнях. Юрій трубив у трембіту „листовую", а Петро „у цвітовую".

В інших місцевостях, у тім складі й на Волині зажинає лише господиня. З розповідань п. Марії Котульської, повіт Володимир-Волинський, ґміна Олеськи, там зажинали так:

...„Зажинати починали обов'язково перед Петром. Господиня дому встає дуже рано, і, впоравши все до світу, одягнувшись святочно, бере серпа свого господаря та свого юрка, цілу хлібинку та ще дечого й майже до світу сама вирушає ЗАЖИНАТИ. На полі також розстеляла чисту скатертину, клала хлібину, на мить сідала. Потім зажинала хрестом — клала дві жмені нажатого жита навхрест. Нажне сніп-два, брала декілька колосків додому — й на тому зажинки кінчалися..."

Але день ЗАЖИНОК дома всі провадили святочно: нічого не робили, за винятком догляду худоби та готування до жнив; мали святочний обід і були одягнені святочно. У цей день нікому й нічого не можна було позичати, не можна було вести ні з ким суперечок тощо.

ЗАЖИНКИ — це, головно, свято родини, в якому сторонні участі не беруть. Хто в дохристиянські часи був опікуном ЗАЖИНОК — до нас не дійшло. Але опікун таки був і, як видно, з приходом християнства це опікунство перейшло на двох головних опікунів — Ю р і я та П е т р а. Крім цих святих, що „брали активну участь" в опікуванні ниви та жнив брали й другорядні святі — св. Ілля, св. Пантелеймон, св. Анна Тріскуча, св. Прокіп Паликопа, св. Курик, прозваний в народі Вітрогоном і другі. Ці єпогадані святі не у всіх місцевостях Русі-України були пов'язані з жнивами. Вони, певно, замінили імена дохристиянських опікунів, як Велеса св. Власій, чи Перуна — св. Ілля.

Таким чином, ЗАЖИНКИ не мали спільного всім однакового звичаю: в одних місцевостях виїжджала вся родина зажинати, в других — лише господиня, а в третіх — лише господар. Характерним і спільним усім місцевостям у ЗАЖИНКАХ є таке: обовязково встають і поспішають на ниву до світу, щоб сонце зустріло за роботою; всі святочно одягаються у чистий одяг у день зажинок; нічого у цей день не роблять стороннього, крім го-

тування до жнив; нікому нічого в день зажинок не можна позичати; не можна сваритися й лиху силу спогадувати; на поле беруть цілу хлібину й у більшості „спільно з житом та опікунами-духами ниви" обідають чи полуднають; обов'язково на початку й після кладуть охоронний знак на ниві — за часів християнства — хрест; обов'язково залишають у житі серпа й юрка на ніч; обов'язково приносять кілька колосків з зажинків чи привозять 2-3 снопи жита; обов'язково зажинають перед Петром...

Як видно, є чимало спільного у всій Русі-Україні, а тому можна думати, а навіть бути впевненому, що звичаї-ритуали таки були в давнину... Але подати цільну картину ЗАЖИНОК не можна ще й тому, що в легендах, сказаннях та піснях є чимало протилежного та заперечного. А фрагменти, які збереглися до нашого часу такі „стислі", незначні, що висновки зробити нелегко.

Не буду переказувати легенд-сказань, але лише деякі спогадаю, чи передам їх зміст. В селі Зарванцях, на Вінниччині існувала така легенда:

...„Напередодні Петра пішла Марія Марчучка зажинати жито до Спільного (так звалися поля). Не взяла вона з собою ані хлібини, ані не одягла вона чистої сорочки; та й пішла вона зажинати, коли вже сонце високо підбилося... Люди їй казали, щоб вона не ходила, бо то мусить виїхати на поле вся родина з господарем... Але Марія сказала: „Мій Андрій (муж) поїхав у ліс і не має часу. Тому я не слухаю людських розповідань і зажну сама... І у нас буде не гірше, як у других..."

На ниві Марія лише зігнулась, щоб взяти жита в жменю й зжати його, як у неї стрикнуло в спині так, що вона там і лягла... І серп з рук випустила. Біль була жахлива у спині, не могла й повернутися, а людей близько не було, бо час був такий, що зажинки кожний свої закінчив і додому пішов чи поїхав... Усі дивувалися, чого Марія в таку пізню пору пішла зажинати...

От Марія крутилася, крутилася від болю й так заснула... Проспала вона аж до ночі. Глянула: ніч темна, а вона й не знає, де вона й чого вона тут... Але чує: шумить жито... До неї підступили якісь єства у білих

сорочках і сами білі-білі, наче покійники... Один старенький, з сивим волоссям, з довгою бородою виступив уперед, став перед Марією і сказав: „ЗАЖИНКИ — це є великий і святочний день, і для вас, і для нас — духів ниви. На зажинки ти, Маріє, мусила прибути до нас всією родиною, по святочному... А дома ти не мусила нічого робити, бо це наше спільне свято... А прийти треба на ниву до нас, коли ми іще ходили по ниві, цебто до схід сонця, бо коли сонце зійде — ми вже відпочиваємо... А приходять люди на ниву зажинати з хлібом-сіллю, з чистою скатеркою... А з чим ти прийшла?... Як ти нас приймала, як нам дякувала за те, що ми охороняли твою ниву?... Вставай, іди до свойого дому... А за твою непошану до нас не матимеш ти цього року багатства з своєї ниви"... І мало Марія зібрала з своєї ниви... І вітер зерно виточив, і полягло жито..."

Не буду переказувати протилежної легенди з Полтавщини з с. Озярян. Легенда лише показує нам, що певні звичаї були, і що нарід тих звичаїв свято додержувався.

З народних пісень можна пригадати деякі характерні:

..."Пішли голоси по полонинах,
По всіх царинах, та й по всіх садах,
По виноградах, по пасіченьках —
Всі полонини у цвіту стали,
Всі полонини, та всі царини,
Та й усі сади, та й виногради.
Зродили цвіту по всьому світу,
А бджолоньки сі бай ізроїли,
Та на цвіт спали, медок зібрали...

(Записав Гнатюк, стор. 214.)

З сільсько-господарськими роботами в народній творчості завжди пов'язано: оранка з Петром, заволочує св. Юрій, засіває св. Микола; в інших поезіях дійові особи замінюють одні других:

..."Святий Петро за плугом ходив,
Святий Павло волоньки водив,
А сам Господь-Бог пшениченьку сіяв,
А святий Ілльо заволочував...

А взагалі легенди та сказання про ЗАЖИНКИ — це продукт пізніших часів XIV-XVI стор. — мало до нас промовляють.

Отже бачимо, що „Святий Петро жито зажинає"; він у християнських часах є і охоронцем ниви; він і опікуном нового урожаю; він сприяє медозбору, роїнню тощо. В іншій народній творчості бачимо святого Петра як орача. Нерідко зустрічаємо опікуном с/господарства і святого Юрія.

Безсумнівним є те, що ці галузі в часи дохристиянські мали окремі охоронні божества, які опікувалися нивою, урожаєм тощо, а з приходом християнства ці функції передано свв. Петрові, Юрієві та іншим.

ЖНИВА

Основа сільського господарства в давнину — це хліб, — посів, урожай та збір урожаю — все це мало величезне значення в період родового побуту. А навіть і хліб у давнину вважали, як попереду говорено, святим.

Увесь рік селянин ждав на те велике свято — на ЖНИВА, цебто на збір урожаю. З острахом поглядав господар на небо, на хмари, спостерігав напрям вітру... Його турбує і надто гаряче сонце, і зимновата погода, і буйний вітер. Кожна чорна хмара — то острах — зливи, бурі, граду... І, дійсно, одна година нещаслива й може пропасти вся річна праця господаря, і може він залишитися на цілий рік без засобів до життя... Ось чому так поширені були в давнину заворожування грому, бурі, зливи та граду; ось чому була віра в мольфарів-чарівників, „які уміли відводити" ці біди. На Гуцульщині вірили у мольфарів до недавніх часів.

Жнива в давнину мали три основних точки: готування до жнив. Зажинки, самі жнива та обжинки.

Заздалегідь господар ладнав вози, доробляв запасні частини, зокрема восі (в Україні іще в кінці XIX стор. у більшості вози були на дерев'яному ходу, цебто, восі бу-

ли дерев'яні, які дуже часто або ламались, або загорались і треба було негайно підставляти нову вісь). Потім готує клуні-стодоли, куди складатиме новий урожай; зубить серпи, ладнає грабки, коси, юрки... Під жнива мусить бути намелено достатньо муки, підготований кабанець тощо. А також, перед жнивами, зокрема перед возовицею, щороку виправлялись дороги.

І господиня має досить праці та клопот переджнив'яних:

1. Хата мусить бути чистенько вимащена (побілена);
2. Діти й дорослі „обшиті" — тобто, достатня кількість мусить бути приготовлена-пошита штанів та сорочок;
3. Вся білизна до жнив мусить бути попрана, навіть і ганчірки брудної не сміє бути в хаті;
4. Кожна господиня заготовляє достатньо на всі жнива їжі: сала, задимлених шинок, ковбиків, ковбас. Навіть і прислів'я було: „Повна бодня сала, мов на Великдень, на Різдво чи на жнива".

Напередодні першого дня жнив випікається не менше два печива хліба. А в обов'язку господаря вчасно до жнив намолоти достатньо муки та надерти різних круп.

Щодня у жнива господарі встають до світу. Лунає по селу своєрідна музика молотків — клепання кіс... До світу й обідають селяни. Зі сходом сонця починається особливий життєрадісний рух: валки возів поспішають на ниви. Один намагається випередити другого, бо гарною ознакою було, коли женці раненько стають до роботи. Кожний проходячий, чи проїжджаючий гукає женцям:

— „Боже помагай!" Чи: „Помагайбіг!"

А це привітання на ниві вважалося особливо приємним, а навіть чарівним. Тих, які пізно вибиралися на жнива, народ брав на глуз, а навіть було прислів'я: „Це Н. Н., який всім у жнива „Помагайбіг... каже". Це визначало

характеризувало дуже повільну, або полінкувату людину.

На жаль, до нас не дійшли ті звичаї, які були у наших пращурів іще в дохристиянську добу, під час жнив проса. Бо наш первісний злак — хлібна культура — було просо. Жито та пшениця до нас прийшли за історичними відомостями пізніше з Єгипту та з Малої Азії.

Але зупинимось на процесі самих жнив, як вони проходили за часів дідів наших. Жнива в давнину, та й до самої московсько-большевицької навали — були в Україні святочною, урочистою порою. Праця біля хліба, зокрема на ниві, вважалася святочною й виїмковою. Величезною приємністю було для всієї людності — для старих і малих — їздити на жнива. А ранок та вечір у жнива були особливо романтичні, видавалися чарівними ті прекрасні картини — шестя на жнива та вечірній поворот із жнив. Село було повне життя, руху, а повітря було наповнене різними звуками — звуками металу (клепання кіс, зубління серпів), різними звуками свійських тварин, що рано їх гнали до череди, гомоном-говором людським, та часто мелодійною музикою української чарівної пісні...

Під час сходу сонця — село вже було все в рухові, всі поспішали на ниву. І кінна дорога, і піші стежки — залиті людьми. І течуть ці людські потоки безупинно спочатку сільськими дорогами, потім польовими, і розпливаються вони за годину по своїх нивах.

На руках несуть немовлят, за руки ведуть старшечких дітей, несуть „баньки" з водою (глечики), на плечах торби з споживою, серпи та юрки для в'язання снопів; декотрі ще й колиски для немовлят...

Цей загальний урочистий вихід на жнива захоплював усіх, вселяв якусь особливу енергію, любов до праці, надавав надхнення до скоршого збору „святого хлібця", бажання всіх: якомога швидше стати до праці. Поважно, але поспішно йдуть і їдуть господарі, весело говірливо

ступає молодь; з особливою цікавістю „підбігають" діти, щоб враз із старшими „йти на жнива".

Підводи, що сунуться суцільним потоком, періодично зупиняються, щоб взяти на віз безкінних, зокрема жінок з малими дітьми — і поспішають далі.

Але звернемо увагу на самий процес на жнивах. Женці прийшли на поле. Кладуть усе принесене на прожатому, вставляють колиску на триножнику, коли з малими дітьми, а поверх їжі кладуть зверху на білій скатерті хліб, під снопи в холодок ставлять баньку з водою. Кінні — сточують віз на прожате, прив'язують коні до воза, під віз, у холодок, кладуть „полудень", барилко з водою, прив'язують до драбин колиску, коли є немовля, а хлібину також кладуть зверху на білій скатерті (це в перщій день жнив). В окремих місцевостях на Полтавщині та Київщині хлібину кладуть на білій скатерті перед „постаттю", де зараз же стають жати. Розташувавши таким чином усе жнив'яне майно, та простеливши рядна для малят (2-4 років дітей), усі беруть серпи в праву руку та юрка в ліву й підходять до постаті. Господар здійнявши бриля, промовляє:

„Боже, допоможи щасливо день опровадити — святий хлібець зібрати! Пошли всім нам здоров'я у ці жнива, а померлим царство небесне! Збережи хліб наш на ниві від граду, грому, тучі, вітру буйного!"

Усі, перехрестившись, підходять до гоньки (загоньки). Нагинаються, мов по команді, обіймають серпом жменю за жменею жито, а нагнувши над серпом (щоб не скалічитись) перетинають, високо здіймають уверх, щоб колосся зжатого жита віявно розплуталось від жита на пні, й розмашисто кладуть на перевесло. Чарівна картина жнив: коли глянеш здаля — наче голови морських коней то виринають, то ховаються під водою — так у різних місцях селянської ниви — то здіймаються високо жмені нажатого жита, підняті рукою женця, то жито це поспішно ховається разом з людською постаттю знову в хвилях жита. Але ось на пе-

ревеслі вже накладено досить. Жнець майстерно схоплює два кінці перевесла, скручує рукою, втикає під перевесло юрка й вмить повертає його, скручує сильно й підтикає скручені кінці під перевесло. А сніп у женця, як іграшка: тісно зв'язаний, рівний гузир, — стрункий сніп, як молодик. Перевесла для озимих хлібів — жита й пшениці, робили також з вижатої жмені. Але так майстерно, що колоски зверху, й жоден колосок не порушений, не вим'ятий. Періодично господар командує: „Сідаймо відпочити хвильку!" Всі сідали на покладених снопах. В одних місцевостях нажатий сніп ставили сторч, у других — лежав на стерні.

Покиль полудень настане — дві-три гоньки закінчать, і гарна картина: поле вкрите стоячими чи лежачими снопами. Ці снопи залишали лежати чи стояти до вечора, щоб „вистоювалось". Гоньки, чи постаті займали поперек ниви так, щоб сонце завжди було в спину.

Але підходить полудень. Сонце пече нестерпно. Коли легкий вітер гуляє — жати добре, коли нема вітру — важче. Сильніш і сильніш відчувається приємний запах спілого жита та польових квітів. Час відпочити, пополуднати та коней напоїти.

Господар знову „подає команду": Час полуднати!" Усі дожинають своїх снопів, та нажинають іще по жмені, а господар нажинає хреста (кладе жменю жита на жменю навперехрестя), на жмені кладуть серпи та під постать — юрки й ідуть до воза чи до своїх пожитків — „полудня". Господар пробира місце від снопів і припинає коні на свіжій паші, а господиня розстеляє рядна, скатерту та розкладає полудень. Полудень у жнива щодня мусить бути винятково добірний, різноманітний і смачний. Спеціяльно до жнив готуються з зими шинки, ковбинки, ковбаси задимлені та залиті смальцем; також сало, печення, вареники, сметана, сир, молоко, свіжі овочі та фрукти — вишні, черешні, огірки тощо. А до всього, мусить бути й обов'язково „чарка".

Усі сідають на розстелених чистеньких ряднах навколо розстеленої білої скатерті, на якій уставлено полудень. Господар бере чарку, бажає всім здоров'я, як це буває за урочистими обідами та вечерями, а померлим — царства в небі, — випиває й наливає всім по черзі. Чарка на жнивах не кружляє, „не положено", за вечерою можна випити й по дві, а на полі — лише по одній. За лагідною розмовою споживають страву за стравою.

А праця на жнивах важка: увесь день людина згинається й розгинається — зжала жменю жита — підіймає вверх, кладе вниз, і знову згинається... Але селяни ніколи не скаржились на жнива, і вважали цю важку працю приємністю. Після полудня, господар напував та перепинав коні на ліпшу пашу — і всі лягали, випростовувались, відпочивали 40-50 хв.

По полудні женці іще бадьоріше себе почували і з веселими та сумними піснями — кінчали гоньку за гонькою. Аж до вечора лунали пісні на всій селянській ниві. Поля оживали.

Ця велика, важка й урочисто-святочна праця досить широко опоетизована в піснях, сказаннях, прислів'ях.

Спеціяльно жнив'яні пісні до нас не дійшли, але в колядах, щедрівках, новорічних побажаннях, в русальних піснях, купальських та родинних — селянська нива, у цім складі й жнива, дуже широко опоетизована, картинно подана.

Найбільше жнивних пісень збереглося з часів кріпаччини. У цих піснях відображена недоля й неволя українського народу, його тяжка доля та праця на чужій ниві. Про це мова буде нижче.

На жнива батьки беруть і підлітків 11-12 років, щоб навчити, чи як кажуть — „поблагословити жито жати". Переважно існував такий звичай привчати дітей жати: батько вчив сина, — мати доню, хоч, правда, не всюди й не завжди дотримувалися цього звичаю. Для дітей цього віку вироблялись тоді й відповідно маленькі серпи. Батько чи мати бере дитячий серп і каже до дитини: „Іди

синку, (чи доню) жито жати! Вклякни, синку, навколішки перед хлібом святим, перед постаттю. Дивись: серп тримаєш отак (показує), огортаєш невеличку жменьку жита, отак його перехиляєш через серп, а тоді тягнеш серп до себе, наче вниз, перетинаєш жито, а потім — отак рівненько підіймаєш жменьку догори так, щоб колоски не вплутувались у колоски, щоб зерно не витікало".

Хлоп'я чи дівча встає й звертається до батька чи матері з уклоном: „Благословіть, татуню, і ви, мамуню, жито жати!" Батько кидає серп на землю перед постаттю і відповідає: "Бог благословить!" Після цієї церемонії дівча чи хлоп'я випрямляється, бере серп у руки й починає поволеньки жати, а батько-матір спостерігають — як згинається, і як охоплює жито в серп та жменю, і як перегинає (це головне, бо коли не перегнути жита, то людина скалічиться), і як перетинає, і як кладе. Звичайно, хлопець жне під доглядом батька чи дідуня, а дівчатко — під доглядом матері чи бабуні, на одній постаті з ними. Від дітей не вимагається — ані спішити, ані багато нажати, ані перевесел робити, ані в'язати. І коли „учень" нажне з перепочинками 1-2-3 снопи — на перший раз досить — такий робочий день „учня". Синові снопи в'яже батько, доньчині — мати, як правило. Потім ці діти пасуть коні, чи корови, коли таку беруть на пашу жнивну, чи бавлять немовлят, чи по свіжу воду йдуть, а то просто бавляться або „котики" збирають, щоб кинути в огірки, щоб „менше пустоцвіту було".

СЕЛО У ЖНИВА

Село у жнивний день завмирає: панує там непорушна тиша. Дома залишаються старі, та малі, та діди пасічники. Діти 8-10 років стають господарями й сумлінно виконують завдання, які залишили їм мати та батько. А на обов'язку їх: пильнувати роїв — вчасно повідомляти дідуся, що виходить рій, а дуже часто й самим збирати; годувати та поїти телят, перепинати їх в садку декілька раз на день та поглядати, щоб не заплутались у припоні серед дерев саду; годувати поросят; доглянути кури та зібрати яєчка,

ставити їм воду; нарвати гічки з буряків та нажати бараболення для худоби, що повернеться з череди, понакладати в яслах; внести дров до хати для готування вечері та на ранок для обіду; нарвати вишень; часто вибрати й огірки (хоч ця галузь зрідка доручалася дітям); підготувати ярину до вечері та завтрішнього обіду; пильнувати й зустріти та вчасно відчинити ворота для худоби, яка увечорі повернеться з поля і т. д.

Мертва тиша в селі... Лише зрідка, інколи, проїде припадкова підвода селом, чи пройде якийсь подорожний. В інших місцевостях на жнива село наймало старенькиx 3-4 дідусі, які, і вартували село від „припадкових людей", щоб, бува, де пожежу не вчинили діти (це також бувало); повідчиняли б ворота та прийняли б худобу з череди в тих господарствах, де ніхто не залишився і т. д. Головний обов'язок цих дідусів полягав у вартуванні у коловоротів (рогачки) — в'їзних і виїзних.

ЖНИВНИЙ ДЕНЬ НА НИВІ ПЕРЕД ЗАКІНЧЕННЯМ ПРАЦІ

Щодня жнивний день кінчався перед вечером, завчасно, щоб повернутися додому ще перед чередою. Господині повертаються щодня іще раніш, щоб зустріти череду, попорати худобу, нагодувати, напоїти, корів та овець подоїти; щоб приготувати вечерю та підготувати все до обіду наступного дня. (Обід у жнива готується щодня до світу).

Перед закінченням жнивного, чи як кажуть, „страдного дня" усі женці зносять снопи на середину ниви-поля так, щоб по жнивах стояли полукіпки чи копи, на одній лінії поля, кожна копа на певній відстані (протипожежні засоби). А поки женці знесуть снопи, господар „ламає шапки" для полукіпків — покриття від дощу. Потім сам складає полукіпки; а полукіпки були п'ятнадцятки, сімнадцятки, півкопи (30 снопів) та інші. Полукіпки, чи копи, так майстерно складалися, що їх ані дощ не міг замочити, ані вітер розвалити, а „вистоювались" прекрасно

(жито чи пшениця вижинається разом з пашею, а тому та зелень мусила висохнути у снопах на полі, щоб не запріла солома, і щоб добра паша-трусянка була б на зиму для худібки).

ВЕЧІРНЄ ШЕСТЯ З ЖНИВ

Женці доходять гоньки й займають нові постаті. Господар гукає женцям, щоб готувалися зносити снопи, що визначало кінець жнивного дня. Женці стають проти своїх постатей, а господар „нажинає хреста", кидають юрки в жито, обмотують серпи житом і зносять снопи. Снопи знесені, копи поставлені. Господар дякує Богу й ниві за гарний день і роботу, запрягаються коні, коли господар з кіньми, і всі весело й бадьоро вирушають до дому, наче не відчувають утоми. Молодь в дорозі гуртується, і чарівна українська пісня лунає в повітрі над нивами, все чутніше й чутніше доноситься до села:

„Ой, у полі нивка,
Кругом материнка...
Там дівчина жито жала,
Гарна чорнобривка.

Жала ж вона, жала,
Сіла спочивати,
Їхав козак з України,
Мусів шапку зняти.

Мусів шапку зняти,
„День добрий" сказати:
„Помагай Біг, дівча моє,
Тобі жито жати..."

Позаду чи у другому кінці лунає інша:

Копав, копав криниченьку
У вишневому саду,
Чи не вийде дівчинонька
Рано-вранці по воду.

Вийшла, вийшла дівчинонька
В сад зелений воду брать,
А за нею козаченько
Привів коня наповать...

З другого боку за селом чутно хлоп'ячі голоси:

Розпрягайте, хлопці, коні,
Та й лягайте спочивать,
А я піду в сад зелений,
Сад криниченьку копать...

Отже, молодь, майже по всій Україні повертаючись додому співала еротичних пісень. Жіночі та чоловічі гуртки співали пісень з доби кріпаччини та з козацької доби. (Про це подам нижче). Ці співи стали традиційними.

І знову суцільний потік возів та людей. Більшість ішла в співочих гуртках, і на возах часто залишалися лише погоничі. Коли вранці всі поспішали „жито жати", то увечорі це шестя було дуже повільне... Ввижалося, що нива співає, співає пахуче жито, співає земля й повітря. Гомінко, весело й шумно: „Ожили села й ниви, ожило повітря". За якихось півгодини — нова музика в повітрі: повертається з поля череда — мукання, мекання-блеяння та квікання наповнює повітря, пісні вже затихли. Чудесно описали українські жнива наші клясики — Ів. Нечуй Левицький, Панас Мирний та інші. Зрозуміло нам стає, чому селянин так гаряче любив свою ниву, з її запахом жита-пшениці, з запахом орної землі, чому він так опоетизував свою страдно-святочну урочисту пору літа ж н и в а .

ТОЛОКА

Особливою рисою жнив в Україні, а тим і характеристики українського народу — є обичай т о л о к и (краще сказати був цей обичай). Коли більшість селянських нив "стояла у копах", а меншість нив, багатших господарів та священиків, іще були недожаті, то збиралася т о л о к а. На умовлений день збиралися люди-женці й йшли на ту ниву дожинати. Ішли вони у великій кількості, звичайно, в залежності від площі невижатої ниви, 15-20, а то й більше

женців — на згадану ниву. Йшли вони лише з серпами та юрками, а працювали цілком без всякої заплати, лише на обов'язку господаря було дати гарний полудень з чаркою та пишну вечерю з „доброю чаркою", а часто й з музиками, про що докладно сказано в розділі „Обжинки", в осінньому циклі. У свою чергу такі господарі були щедрі на допомогу всім бідним селянам у „переднівок" чи в позичці насіння та в допомозі обробітку землі. На толоці, коли була потреба дожати, часто працювали й до пізньої пори.

ЖНИВА ВДОВИНІ, СИРОТСЬКІ, РЕКРУТСЬКІ, ХВОРИХ ТА НЕМІЧНИХ РОДИН

Особливо симпатичною, справді християнською та людською рисою в Україні — це була допомога в жнивах вдовам, сиротам, рекрутам, хворим та немічним родинам. Покінчивши свої жнива, селяни вважали своїм святим обов'язком, як водилося це з давньої-давнини, „з діда-прадіда", зібрати „святий хлібець" на нивах спогаданих вище. Робилося це так: зарані, ще на своїх жнивах, селяни умовлялися групами, хто й до кого піде жати по закінченні своїх жнив. Це було, просто кажучи, своєрідним жертвенним заповідженням.

І коли почується в селі в один з ранніх-ранків пісня:

„Ой у полі вітер віє,
Ой там удівонька
Та пшениченьку сіє...

Це визначало, що вже гурти женців пішли жати на вдовинє, сиротське чи інше відповідне поле. Ці „добровольці" не повідомляли вдову чи сирот, що вони підуть, а чи йдуть на їх поле жати. Часто вдова, чи сироти аж пізніше дізнавалися, що їх нива вижата. Ці добрі люди йшли жати на своїх харчах, — про заплату не було й мови, і також поверталися пізно з цих жнив, а ходили до тих пір, покиль не вижнуть усе. Кінні господарі мали за обов'язок звести збіжжя до клунь цих господарств. Сиротські жнива чудесно описав письменник Коцюбинський в своїй новелі „Харитя".

Коли ж ішли на рекрутське поле — традиційною піснею була:

Ой пущу я кониченька в саду,
А сам піду к отцю на пораду...
А мій отець по садочку ходить,
За поводи кониченька водить...

А взагалі, жнива в Україні вважалися святою справою; а допомога вдовам, сиротам хворим та немічним — жертва Богові; допомога рекруткам — справою громадською.

ЖНИВНІ ПІСНІ

Пісні, які в глибокій давнині співалися під час жнив, певно втрачені, а можливо, що частково перейшли в народні, частково злилися з колядами, щедрівками, купальськими, гаївками тощо. У XVIII—XIX стор. на жнивах співалися пісні, створені пізніше — пісні з часів доби кріпаччини та з козацьких часів. Як попереду я зазначив, молодь любила співати пісні еротичні, пов'язані здебільшого з жнивами жита та пшениченьки.

Основні пісні жнивні з часів кріпаччини:

...У неділю пораненьку
Усі дзвони дзвонять,
Осаули з нагаями
На панщину гонять...
Пішла, пішла стара мати
Із дочкою жати.
А нажали по півкопи, —
Сіли спочивати...

Пісня пригадує той жорстокий визиск панами-кріпосниками чужинцями, що й у неділю не давали відпочинку, не могли люди й до церкви піти, бо з наказом панів осаули нагаями гнали, і молодих, і старих, які у тій важкій підневольній праці могли відпочити лише тоді, коли понажинали по півкопи, цебто, по тридцять снопів.

А в неділю дуже рано
Всі дзвіноньки дзвонять,
Økономи, отамани
На панщину гонять:

Чоловіків — із ціпами,
Жінок — кужіль прясти,
Малих дітей — до тютюну,
У папушки класти.

Ой, вийшли ми в поле жати:
Допоможи, Боже,
І ти, свята неділонько...
Що ж за міць-то може.

Дожалися до дороги,
Сіли на обіди...
Оглянулись назад себе —
Вже й оконом їде

Як приїхав пан-оконом
Та й став людей бити:
„Чи не можна було, люди,
Снопів поносити?"

А в нашого оконома
Сивая кобила...
Побила б тя, økономе,
Лихая година!

А в нашої økономки
Червона спідниця...
Ішли люди із панщини —
Вже зійшла зірниця.

Як бачимо, у цій пісні відобаражена тяжка недоля селян-кріпаків. Вони не мають навіть неділі вільної. Гонять на панщину всіх, і старих, а дітям дають „тютюн у папушки класти". Не можуть спокійно ані відпочити, ані пообідати — оконом б'є... Врешті показано в цій пісні, що безпорадні селяни-кріпаки взивають до Бога та проклинають своїх визискувачів-кріпосників.

Спогадані пісні, як типові, бо таких пісень народ створив дуже багато. Але, крім цих, співали іще в жнива з ци-

клю кріпацьких і ті пісні, де показано, що селяни вже не могли витерпіти того пекла, а тому повставали, убивали чи спалювали своїх панів, хоч знали, що понесуть тяжкі кари від царської влади. Так 1789-1793 рр. проходило повстання в с. Турбаях проти поміщиків Базилевських, під час якого повбивали тих панів:

...„Як ударив козак Іван
Кілком по височку,
Враз окровив Маріяні
Плаття і сорочку!
Били жінки праниками,
Ще й маленькі дітки:
„Оце ж тобі, Маріянуша,
За тонкі півмітки!"
Ой, у тої Маріянуші
В подолах мережки...
Куди тягли-волочили, —
Кривавії стежки... і т. д.

Це улюблена пісня на Ніженщині, де проходили ці події. Вільне козацьке село Турбаїв цар віддав у кріпосництво панам Базилевським. Козаки — це вище селянська верства (на Полтавщині та Чернігівщині було селян менше, а більшість козаків, яких після скасування українських вольностей, визнали вільними і вони не підлягали кріпосникам). Боротьба тяглася довший час, в наслідок чого турбаїських козаків тяжко покарали за вбивство панів Базилевських.

Других панів Саливоновичів з с. Дорогинки під Ніженом також убили селяни. Цей пан жив у розкошах, а селяни по кілька неділь у ті часи й хліба не бачили, відбуваючи важнку панщину:

„Ой косили косарики півтори неділі, —
Не бачили косарики хліба ні скорини.
Ой косили косарики та раду радили
Та й убили Саливона за усю громаду.

До цього циклю пісень належать і ті, що відображують у селянській уяві, пізніших часів, наче б то пани опинились

у великій скруті після скасування панщини, чого насправді не було, бо реформи царя Олександра другого були так побудовані, як і в Галичині 1648 р., що знову таки скривдженими залишилися селяни, а не пани. Селян не наділили ані лісами, ані пасовиськами, ані водами-водопоями. І ті „вільні селяни" пішли знову до тих панів — бувших кріпосників, проситись на працю. Уривки характерних, уявних пісень:

...„А в місяці сінтябрі
Панщина пропала...
Пропала, пропала,
Аж гори тряслися,
А за нею пан:
„Панщино, вернися!"

Тут навіть анахронізм, бо панщина скасована не в сентябрі (вересні), а у лютому.

...І пішов старий пан
В постолах косити,
А за ним його пані
У запасці — снопи волочити...

Селянство не знало, що й ті реформи, які надзвичайно гарно подав Ів. Франко у „Свинській конституції", в новелі — „Ліси та пасовиська", а Нечуй Левицький у „Миколі Джері" (головне кріпаччина), та в „Бурлачці" та інших творах, як і Мирний в романі „Хіба ревуть воли" та в других — є нова селянська неволя, є нова неправда, а вони тому вірили щиро, аж поки не переконалися, що це не про них подбали цісарі...

XX. СВЯТО ВІТРІВ

Вітер у стародавні часи вважався за певне божество, яке могло навіяти добро і зло. За історичними джерелами бог вітрів був Стрибог. Він мав численних слуг — підвладних вітрів — „внуків Стрибога". Ті всі вітри йому безперечно підкорялися, і віяли там, де він наказував. Одні вітри були буйні — ліси ламали, бурі наганяли, сніги, метелиці, морози, — другі — легіні, рятували людей, уміряли спеку

під час жнив тощо. Лихі вітри навівали гради та зливи, посуху — сами землю висушували, хліби викладали, а навіть було повір'я, що вітри і „помірок" навівали — важкі хвороби, як чума та холєра, і назву ці хвороби в давнину носили — „повєтріє". Тому й виникли у ті часи різні вірування щодо вітрів, і виникло Свято Вітру. З приходом християнства вітер доручено св. Курикові, якого святкуємо 14 липня с. ст. разом із святом, пізніше приуроченим до цього дня св. Володимира. Довго св. Курик мав іще епітет „Курик-Вітрогон".

„Сей день святкується задля вітру: можна все робити, лише коло сіна та оборога, бо вітер геть порозмітає" (Мат. етнографічні, XI, с. II та XV, стор. 52 та Сборник 17, стор. 165.)

В окремих місцевостях Свято Вітру належало до „сердитих".

Як саме переводилось Свято Вітру у давнину — сказати трудно. Можна з певністю припускати, що нарід проводив це свято з певними ритуалами, піснями, заклинаннями та благаннями, щоб були милостиві, не навівали „повєтрія", не навівали б туч, граду, хмар; не перешкоджали б згрібати сіно, класти його в копиці; щоб не перекидали стогів, кіп та копиць. Вітер-вітрило був персоніфікований і уявлявся в народу як певне єство: то він „на нивах гуляє, спеку відганяє — то жорстоке — град, тучу та засуху навіває". Певно бог вітрів у давнину був чітко окреслений з належним розподілом функцій, а, з часом, після боротьби християнства з „поганством", — цей образ утратився і став неясним.

Дуже добре допомагає пізнати вітри, як розуміли їх наші пращури, казка — „Вітер, Мороз та Сонце". Ця казка чітко подає вітер — то як лагідний, добрий, помічний для людини, то злий-лихий.

Пригадаймо образ вітру з нашої славетної епопеї „Слово о полку Ігоревім", де Ярославна умовляє вітри відвертати стріли від войнів її мужа:

„Вітрило-вітре мій єдиний!
Легкий, крилатий господине!
Нащо на дужому крилі
На вої любії мої,
На князя, ладо моє миле,
Ти ханові метаєш стріли?
Не мало неба й землі,
І моря синього. На морі
Гойдай насади-кораблі.
А ти, прелютий... Горе! Горе!
Моє веселіє украв,
В степу на тирсі розібгав

БІБЛІОҐРАФІЯ ДО IV-го ТОМУ „УКРАЇНСЬКИЙ РІК У НАРОДНІХ ЗВИЧАЯХ-ОБИЧАЯХ

1. Акад. Соболевскій. Сборник русского язика, 272 стор.
2. Веселовскій. „Разисканія" — студія, XIV — генварскія.
3. Веселовскій. „Русальскія и готскія игри в Византіи".
4. Чубинський. I—VII, 29, 195; 180-190.
5. Н. Костромаров. „Об историческом значеніи русской народной поезіи", 1843, с. 52.
6. Його ж. „Назва Купали", 1843.
7. Венґржиновскій. „Язическій обичай в Брацлавщине „Гонити Шуляка", „Кіевская Старина", том 50, 1896.
8. „Житіе Володимира", „Чтенія Київські", II, стр. 42-43.
9. Дикарьов. Матеріали, VI, стор. 126.
10. Сумцов. „Культурния переживанія", 457.
11. Матеріали етноґрафическіе, т. XI, стр. II; том XV, стр. 52.
12. Б. Лепкий. „Історія української літератури", I.
13. Його ж. „Струни", I т., Берлін, 1922.
14. Білецький. „Історія української літератури", т. I-й, Авґсбурґ, 1947.
15. Шейн. „Великорусси", т. I.
16. Веселовскій. „Разисканія", VI, X тт.
17. Владимиров. „Введеніе в історію русской словесности", журн. М. Н. П. 1895, N N 1-4.
18. Брокгауз і Ефрон. Енциклоп. Словар (86 томів), т. X, I-А, книга 82, стр. 807-808.
19. Брокгауз і Ефрон. Енциклоп. Словар (86 томів), т. XXIX, кн. 57, стор. 440-441.
20. Н. Костомаров. „Славянская мифологія", 30, 33, 49, 51.
21. Снегирев. „Русскіе простонародние праздники", т. IV, 55-58.
22. М. Мюллер. „Сравнительная Мифологія.
23. Н. Тихонравов. „Летописи русской литератури", том V, отд. I-й, стр. 113-114.
24. Кареев. „Главние антропоморфическіе боги славянского язичества", т. V, стр. 53-55, 1872.
25. Єфименко. „Записки Русского Императорского Общества по отделенію Етнографіи", II, 79-112, 1868.
26. Його ж. „Переживанія поганского ритуала в народном уявленіи про Егорія Хороброго".
27. „Слово Тихона Задонского", 1765.
28. А. Фаминцин. „Божества древних славян", СПБ., 1884, 226, 228.
29. Його ж „Святовид и сицілійскій Herilyz — одна и та же персона", 232.
30. Макаров. „Преданія" і др., I, 45.
31. Касторскій. „Начертаніе славянской мифологіи", 59.
32. Срезневскій. „О язическом богослуженіи у древних славян", 10, 11.
33. Макушов. „О бите и нравах древних словян", 88.
34. Афанасьев. „Поетическія воззренія словян на природу, I, 270.
35. Його ж „Поетическія воззренія словян на природу, т. III, 721-722.

36. П. Шеффер. „Сборник Кирши Данилова", СПБ. 1901; 10, 45, 69, 92.
37. Г. Гинкен. „Древнія русскія двоосновния имена", „Живая Старина" 1893, т. II. Стор. 451.
38. Н. Тупиков. „Славянскія древнерусскія племена", СПБ., 1903, 457 стр.
39. „Журнал М. Н. П.", 1846, т. I, 21 стр.
40. Терещенко. „Бит русского народа", т. V-й, 99-104; т. VI, 107-191.
41. Шеппинг. „Мифи словян", стр. 60.
42. Сахаров. „Сказанія русского народа. Народний дневник", СПБ., 1885, 213 стр.
43. О. Миллер. „Записки Императорского Русского Общества по отделенію етнографіи, СПБ., т. II, 112-II стр.
44. Драгоманов. „Малорусскія народния преданія и рассказы", стор. 413.
45. Іванов. „Народни рсскази о лесших водяних, русалках", „Сборник Харьковского Исторического Філогического Общества".
46. Милорадович. „Заметки о малорусской демонологіи", „Кіевская Старина", 1899.
47. „Сборники" — Чубинського, Маркевича, Грінченка — „Из уст народа".
48. Веселовскій. „Ивановское кумовство".
49. Ящуржинській. „Купальські пісні Уманського повіту", „Киевская Старина", т. II., 1890.
50. Іпатієвський Літопис, під 1262 роком.
51. Повесть Временних Лет, тт. I-II, вид. Академіи Наук СССР, 1950 г.
52. Мошинська. „Збірник купальських пісень та обрядів".
53. Брокгауз і Ефрон. „Енцикл. Словарь" том XVI, кн. 31, стор. 413.
54. О. Степовий. „Ой зів'ю вінки та на всі святки". 1949, „Н. Ш."
55. Гнатюк. „Знадоби до української демонології", Етноґр. Збірник, XXXIII та XXXIV, 1912 р.
56. Ф. Колесса. „Демонологічні постаті в українській усній словесності", „Енц. Українознавства", т. І-ий, стор. 249-250, Мюнхен 1949 р.
57. „Енциклопедія Українознавства", т. І. Мюнхен, 1949 р.
58. „Енциклопедія" — „Просвещеніе" (20 томів), СПБ.
59. „Українська Загальна Енциклопедія", I-III тт., Львів-Station Станіславів-Коломия.
60. М. Грушевський. „Історія Української Літератури", т. І-ий, Київ-Львів, 1923.
61. Його ж. „З історії релігійної думки на Україні", Львів, 1925 р.
62. З. Кузеля. „Вірування українського народу", І. 1906.
63. С. Килимник. „Купало в Україні", „Нові Дні" Торонто, 1951 р., Ч: 17-18, червень.
64. С. Килимник. „Кріпаччина в українських народних піснях", „Пороги", Арґентина, ЧЧ: 25:27, жовтень-грудень, 1951.
65. Його ж „Гонити Шуляка", „Нові Дні", Ч:28 за травень 1952 р., Торонто.

ЗМІСТ

IV-го тому „Український рік у народніх звичаях-обичаях":